

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ «ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»

**Τόποι μνήμης και ζητήματα κοινωνικού προβληματισμού
στην πεζογραφία του Θέμου Κορνάρου**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

του

Γεωργίου Λιανού

ΑΜ 1013201804010

Πτυχιούχου Τμήματος Φιλολογίας
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Επιβλέπουσα:

Παναγιώτα Καραβία, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Συνεπιβλέποντες:

Γιώργος Ανδρειωμένος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Δήμητρα Δελλή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες	3
Εισαγωγή	4
1. <i>Σπιναλόγκα</i> : Ο τόπος της ασθένειας ως πεδίο κοινωνικού προβληματισμού	9
2. <i>Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου</i> : Τόπος μνήμης της Ιστορίας και της Αντίστασης	23
3. <i>Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο</i> : Εξορία και συλλογική μνήμη	45
Συμπεράσματα	62
Βιβλιογραφία	64

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Με ευγνωμοσύνη ευχαριστώ θερμά την Επίκουρη Καθηγήτρια Παναγιώτα Καραβία, που είναι η επιβλέπουσα της παρούσας εργασίας. Παράλληλα ευχαριστώ τον Αντιπρύτανη του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Καθηγητή Γιώργο Ανδρειωμένο και την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Δήμητρα Δελλή για την προσφορά τους στην συνεπικούρηση της συγκεκριμένης διπλωματικής εργασίας.

Επιπλέον, ευχαριστώ τους υπεύθυνους της Λαϊκής Βιβλιοθήκης Καλαμάτας, για το ενδιαφέρον και σπουδαίο ερευνητικό τους υλικό, και την καλή τους διάθεση να βοηθήσουν στο όλο εγχείρημα. Τέλος, ευχαριστώ τον ιδιοκτήτη του παλαιοβιβλιοπωλείου *Αντίδοτο* Παντελή Φιλιππάτο καθώς και τον Κώστα Φωτεινάκη για την προσφορά του βιβλίου του *Χαϊδάρι. Τόπος και άνθρωποι*.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία εξετάζει το έργο του Κρητικού πεζογράφου Θέμου Κορνάρου, ο οποίος γεννήθηκε το 1906 στο χωριό Σίββα της Μεσσαράς και πέθανε το 1970 στην Αθήνα. Ο βίος του ήταν γεμάτος από διώξεις, φυλακίσεις και εξορίες, λόγω της ενεργού ένταξής του στην Αριστερά, και τις τάξεις του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος (Κ.Κ.Ε.). Οι δυσκολίες που αντιμετώπισε κατά την πορεία της ζωής του διαμόρφωσαν μια προσωπικότητα διακριτή τόσο για την ιδεολογική ορμή όσο και για το σθεναρό και βαθύτατα αγωνιστικό ύφος της γραφής του. Η έλλειψη διεξοδικών φιλολογικών μελετών έως και σήμερα δίνει την ευκαιρία για νέες και συστηματικές προσεγγίσεις της πεζογραφίας του προκειμένου να αποκαλυφθούν ακόμη περισσότερες πτυχές τόσο του έργου του όσο και της ιδεολογίας που αναπτύσσεται σε αυτό.

Βασικός στόχος της διπλωματικής είναι η ανάδειξη της λογοτεχνικής και μυθιστορηματικής ανάπτυξης τόπων μνήμης στο έργο του. Συγκεκριμένα, θα εξεταστούν τα πεζογραφήματα *Σπιναλόγκα* (1933), *Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου* (1945) και το μυθιστόρημα *Στάχτες και φοίνικες* (1957). Η συγκεκριμένη επιλογή έγινε για ιστορικούς και κοινωνικούς λόγους. Πρώτα από όλα, οι τοποθεσίες στις οποίες αναφέρονται τα συγκεκριμένα λογοτεχνικά κείμενα (*Σπιναλόγκα*, *στρατόπεδο Χαϊδαρίου*, *Μακρόνησος*) αποτελούν ιστορικούς χώρους στους οποίους συνυπήρξαν και αλληλεπίδρασαν άτομα τα οποία βρέθηκαν εκεί για λόγους ιατρικούς, ιστορικούς και πολιτικούς αντιστοίχως. Δεύτερον, ως τόποι απέκτησαν μεγάλο σημασιολογικό και συναισθηματικό φορτίο όχι μόνον γι' αυτούς που έζησαν σε αυτούς και πέρασαν κάποιες από τις πιο άσχημες στιγμές του βίου τους όσο και την ίδια την Ελλάδα ως κράτος. Συγκεκριμένα, το νησί της Σπιναλόγκας λειτούργησε ως λεπροκομείο από το 1903 έως το 1957. Το Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου υπήρξε χώρος εγκλεισμού αριστερών πολιτικών κρατουμένων κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και της γερμανικής ναζιστικής κατοχής στην Ελλάδα (1941-1944). Τέλος, η Μακρόνησος αποτέλεσε ένα άγονο νησί, στο οποίο εξορίστηκαν, βασανίστηκαν και εκτελέστηκαν κατά τα χρόνια του Εμφυλίου Πολέμου (1944-1949) πολλοί Έλληνες κομμουνιστές, άνθρωποι της Αριστεράς αλλά και αρκετοί πολέμιοι του συντηρητικού μετεμφυλιακού κράτους¹. Στα συγκεκριμένα πεζογραφήματά, τα αφηγηματικά

¹ Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Ελεγχόμενη δημοκρατία. Από το τέλος του Εμφυλίου έως τη δικτατορία»

πρόσωπα που συνυπάρχουν σε αυτούς τους τόπους συμμετέχουν ενεργά σε κρίσιμα ιστορικά γεγονότα για την Ελλάδα. Η δράση τους καθορίζεται τόσο από τη δική τους προσωπικότητα όσο και από την ιδεολογική τους ένταξη στην Αριστερά.

Προσεγγίζοντας άλλοτε το χρονικό κι άλλοτε τη λογοτεχνία-ντοκουμέντο, τα τρία αυτά έργα του Θέμου Κορνάρου αναφέρονται με απτό ρεαλισμό σε συγκεκριμένα γεγονότα και εμπειρίες άλλοτε για να διατυπώσουν δυναμικά τη σκέψη του κι άλλοτε για να καταθέσουν τη δική του μαρτυρία με πρόθεση να συνεισφέρουν στην ανάδειξη της ιστορικής αλήθειας². Στα έργα του δεν τέρπει, αλλά επιθυμεί να θέσει στον αναγνώστη πλήθος κοινωνικών και πολιτικών προβληματισμών, περιγράφοντας παραστατικά τη ζωή των καταπιεσμένων και των απλών λαϊκών στρωμάτων. Η λογοτεχνική γραφή του είναι αλληλένδετη με τον διεισδυτικό στοχασμό και την κοινωνική κριτική του για τα ανθρώπινα πεπρωμένα. Ως κοινωνικός αναλυτής και αυθεντικός ιδεολόγος, προσπαθεί σθεναρά να αποκρυπτογραφήσει τον κάθε τόπο και χώρο μέσω της ιστορικής μνήμης, έχοντας ως βασικό και διαχρονικό πρωταγωνιστή τον άνθρωπο και τη ζωή του. Ο Θέμος Κορνάρος αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα πεζογράφου στα γραπτά του οποίου στήνονται από την αρχή σημαντικές στιγμές της ελληνικής ιστορίας. Βασικός σκοπός του είναι να διασωθούν στη μνήμη των πολιτών σημαντικά ιστορικά γεγονότα, τα οποία διαμόρφωσαν τη σύγχρονη και νεότερη πορεία της Ελλάδας κατά το πέρασμα του εικοστού αιώνα³.

Στην παρούσα εργασία, αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο ο Κορνάρος αναδεικνύει γνωστούς και ιστορικά σημασιοδοτημένους χώρους ως τόπους μνήμης. Ως τόποι μνήμης νοούνται σύμφωνα με τον Pierre Nora⁴ οι χώροι εκείνοι που παρουσιάζουν έντονο ιστορικό και κοινωνικό ενδιαφέρον. Χαρακτηρίζονται από την επίδραση που ασκούν σε όσους έχουν βιώνουν σε αυτούς γεγονότα, τα οποία εντυπώνονται, πέρα από την ατομική, και στη συλλογική μνήμη. Παρά τη σημασιολογική τους εγγύτητα, η μνήμη και η ιστορία παρουσιάζουν, κατά τον Nora, σημαντικές αποκλείσεις. Ενώ η ιστορία καταγράφει τα ιστορικά συμβάντα με τον χαρακτήρα που έχει ως επιστήμη, τα συμβάντα που συγκρατεί η μνήμη εντυπώνονται

στο *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 9, εκδ. «Τα Νέα», 2003, σσ. 9-46.

² Βλ. Ελένη Ζούζουλα, «Θέμος Κορνάρος (1907-1970) (Ένας ξεχασμένος των ελληνικών γραμμάτων)», *Αντιτετράδια της εκπαίδευσης*, τχ. 67, φθινόπωρο 2003, σσ. 61-62.

³ Βλ. Θέμος Κορνάρος, «Πάνω στα προβλήματα της προλεταριακής τέχνης», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ. 12, 11-12/1932, σσ. 439-440.

⁴ Pierre Nora, "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire", *Representations*, no. 26 [Special Issue: Memory and Counter-Memory], spring 1989, pp. 7-9.

στον νου των ζώντων με έναν προσωπικό, βιωματικό και, σε κάποιο βαθμό, υποκειμενικό τρόπο.

Με αυτό το σκεπτικό, οι τόποι στους οποίους γράφτηκε η ιστορία αγώνων και θυσιών παραμένουν στη συνείδηση των ανθρώπων και παρουσιάζονται από τον Κορνάρο ως τόποι μνήμης. Στην αποτύπωσή τους, η ιδεολογία και οι αρχές της Αριστεράς είναι ισχυρές. Όμως, δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό ότι τα πεζογραφήματα αυτά υπηρετούν με τη στενή έννοια του όρου τη συγκεκριμένη ιδεολογία. Ναι μεν έχουν ένα τέτοιο πολιτικό πρόσημο, εφόσον είναι έργα που γράφονται από κάποιον που είναι σε αυτό τον πολιτικό χώρο, αλλά δεν μπορούμε να μιλήσουμε για αυστηρώς στρατευμένη λογοτεχνία⁵. Ο Κορνάρος την υποστηρίζει⁶, προσπαθώντας όμως συχνά να «συνετίσει» τους ομοτέχνους του ποιητές και πεζογράφους.

Οι τόποι μνήμης που πραγματεύονται τα τρία έργα ταυτίζονται στη συλλογική μνήμη με συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα και συγκυρίες. Στο πρώτο, η Σπιναλόγκα συνδέεται με το λεπροκομείο και τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των ασθενών. Στο δεύτερο το στρατόπεδο του Χαϊδαρίου είναι συνώνυμο της ναζιστικής παράνοιας στην Κατοχή, του βασανισμού και της εκτέλεσης χιλιάδων αγωνιστών και πολέμιων του φασισμού. Στο τρίτο, τέλος, η Μακρόνησος ταυτίζεται με το στρατόπεδο «εθνικής αναμόρφωσης» όπου εξορίζονταν, βασανίζονταν και εκτελούνταν άνθρωποι που ιδεολογικά ανήκαν στην Αριστερά κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου (1944-1949) αλλά και μετέπειτα, κατά τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια⁷. Το τότε επίσημο ελληνικό κράτος θεωρούσε αυτούς τους ανθρώπους ως επικίνδυνους για την Ελλάδα και τους αποκαλούσε εθνικούς προδότες λόγω των αριστερών τους φρονημάτων και της ένταξής τους στο Κ.Κ.Ε. και σε άλλες δυνάμεις της Αριστεράς⁸.

Η Αριστερά ήταν αυτή που είχε τον πρώτιστο ρόλο στην Εθνική Αντίσταση και πλήρωσε το τίμημα, δίνοντας τον δικό της μεγάλο αγώνα για την απελευθέρωση της

⁵ Ο όρος *στρατευμένη λογοτεχνία* αποδίδεται σε έργα που εξυπηρετούν μια πολιτική ιδεολογία, ένα κόμμα, κοινωνικά κινήματα, ένα θρήσκευμα, μια φιλοσοφική θέση ή ένα φιλοσοφικό ρεύμα. Για την πλούσια βιβλιογραφία που υπάρχει σε σχέση με τη μαρξιστική και την προλεταριακή λογοτεχνία και για περαιτέρω εμβάθυνση, βλ. Δημήτρης Κοκόρης, «Μαρξισμός και νεοελληνική λογοτεχνία: συνοπτικό διάγραμμα», *Τετράδια Μαρξισμού*, τχ. 9, άνοιξη 2019, σσ. 205-215.

⁶ Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Θέμος Κορνάρος» [στο:] *Η μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο(1919-1939)*, τόμ. Ε', εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 2008, σσ. 127-128.

⁷ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον Εμφύλιο Πόλεμο*, μτφ. Γιάννης Καστανάρας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.

⁸ Οι άνθρωποι της Δεξιάς υποστήριζαν και ενίσχυαν την επίσημη θέση του ελληνικού κράτους που υποστήριζε ότι η Αριστερά και δη το Κομμουνιστικό Κόμμα επιθυμούσαν τη διά της βίας ανατροπή της εκάστοτε νόμιμης εκλεγμένης κυβέρνησης. Έτσι και ο Εμφύλιος θεωρείτο ως μια πράξη καταστροφής του ελληνικού έθνους. Περισσότερα στο Νένη Πανουργιά, *Επικίνδυνοι πολίτες. Η ελληνική αριστερά και η κρατική τρομοκρατία*, μτφ. Νεκτάριος Κалаϊτζής, Καστανιώτης, Αθήνα 2013, σ. 34.

Ελλάδας από τους Ναζί, αλλά και από τους εγχώριους συνεργάτες τους. Το μετεμφυλιακό κράτος περιθωριοποίησε και καταδίωξε τους ανθρώπους που αγωνίστηκαν για μια δημοκρατική Ελλάδα και μια κοινωνία δικαιότερη χωρίς εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο. Κάθε τόπος έχει δώσει το δικό του λιθάρι στο όλο εγχείρημα της αντίστασης ενάντια σε κάθε μορφής καταπίεσης. Για τον Κορνάρο, ο άνθρωπος του μόχθου είναι ο γραφέας της ιστορίας κάθε τόπου. Η απλότητα κάθε αγώνα είναι αυτή που μεγαλώνει την αξία του αλλά και την αξία της ιστορίας και του τόπου που γράφεται.

Μέσα από τη συγγραφή, ο Κορνάρος δίνει τη δυνατότητα ανάγνωσης αυτών των τόπων σε ατομικό και ιδίως σε συλλογικό επίπεδο σε σχέση με τον αγώνα για την επιβίωση έναντι κάθε επιβαλλόμενης καταπίεσης. Καθένα από τα τρία αυτά έργα του Θ. Κορνάρου έχει χαρακτήρα αφιερώματος, μιας αφήγησης που ξαναφέρει στο προσκήνιο συντρόφους και συνοδοιπόρους που μοχθούν για ένα καλύτερο αύριο. Βασικές είναι στο έργο του οι έννοιες της συλλογικότητας και της συντροφικότητας. Τα αφηγηματικά πρόσωπα, άτομα με κοινές σε γενικές γραμμές διεκδικήσεις, αντιμετωπίζουν τις ιστορικές συγκυρίες που τα αγγίζουν ως μέλη ενός συνόλου. Ως επί το πλείστον, οι χαρακτήρες αποτυπώνονται ρεαλιστικά. Η μνήμη στα έργα που εξετάζονται στοχεύει στην ανάδειξη της επικαιρότητας της ιστορίας. Ο κάθε τόπος παρουσιάζεται μέσω των χαρακτήρων που ο ίδιος ο Κορνάρος χρησιμοποιεί. Η οπτική κάλυψη διαθέτει κυρίως προσωπικό χαρακτήρα επειδή αυτό που περιγράφεται στα έργα ακολουθεί την οπτική του αφηγητή-Κορνάρου. Περιγράφει, δηλαδή, με υποκειμενικό τρόπο τις δράσεις και τις σκέψεις όχι μόνον του εαυτού του αλλά και των άλλων αφηγηματικών προσώπων. Πάντοτε αρχίζει με την πρόθεση να αναδείξει την αξία της συλλογικότητας ακόμα και στις δυσκολότερες στιγμές του ανθρώπινου γένους. Με τον τρόπο αυτό, αφηγείται την ιστορία αναπτύσσοντας προβληματισμούς που σχετίζονται με τη φύση του ανθρώπου και τη συμπεριφορά που αυτός αναπτύσσει κάτω από ταραγμένες και ιδιάζουσες συνθήκες.

Η ιστορία των τόπων που πραγματεύεται ο Κορνάρος στα τρία λογοτεχνικά έργα που μελετώνται στη διπλωματική απηχεί την ιδιότητά του ως μέλους του Κ.Κ.Ε. και της πίστης του στην κομμουνιστική ιδέα. Η μαρξιστική αντίληψη της πραγματικότητας και της ιστορίας καταφέρει να διαμορφώσει το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται η κοινωνική κριτική στα πεζογραφήματά του σε σχέση με τη δράση των ατόμων στους χώρους αυτούς.

Βασισμένος σε αυτά, ο Κορνάρος διαμορφώνει τους προβληματισμούς του για τον τρόπο που ο άνθρωπος ζει μέσα σε συνθήκες πολέμου, εγκλεισμού και καταπίεσης. Η αγωνιστικότητα όμως δεν εξιδανικεύεται, αλλά διατηρεί τον ηρωισμό που ο Κορνάρος της αποδίδει με στόχο να μείνει απλή ως ένα βαθύ λαϊκό προϊόν αντίστασης μέσα από το μαρτύριο και τη θυσία του αγωνιστή λαού. Ο Κορνάρος στα τρία πρώτα πεζογραφήματά του πετυχαίνει να αναδείξει τον ιστορικό τόπο. Παρ' όλ' αυτά το έργο του για τη Σπιναλόγκα εκδίδεται το 1933, έτος κατά το οποίο ο Κορνάρος δεν ήταν ακόμα μέλος του Κ.Κ.Ε. Η κομμουνιστική στόχευση είναι εμφανέστερη στα έργα για το στρατόπεδο του Χαϊδαρίου (1945) και τη Μακρόνησο (1957) όταν ο Κορνάρος, ενταγμένος πια επίσημα στην Αριστερά, αναφέρεται σε ανθρώπους με αντιστασιακή παρουσία και δράση.

Η αξιοποίηση μελετών της πολιτισμικής κριτικής σε συνδυασμό με την εμβάθυνση στη σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας θα αποτελέσουν τους βασικούς άξονες για τη μελέτη των τριών έργων του Θ. Κορνάρου. Παράλληλα, χωρίς να επιχειρείται μια ιδεολογική προσέγγιση του έργου του, δεν μπορεί να αποφευχθεί μια επιλεκτική κριτική αναφορά στα ιστορικά γεγονότα που πλαισιώνουν τα πεζογραφήματά του προκειμένου να αναδειχθεί επαρκώς ο κοινωνικός προβληματισμός που τίθεται σε κάθε περίπτωση.

Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζεται το έργο *Σπιναλόγκα ad vitam*, το οποίο εκδόθηκε το 1933. Σε αυτό θα μελετηθεί ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται το λεπροκομείο στο νησί της Σπιναλόγκας από τη σκοπιά ενός μορφωμένου κοινωνικού αναλυτή, του πρωτοδιόριστου δασκάλου σε ένα μικρό χωριό της Κρήτης που βρίσκεται συμπτωματικά κοντά στη Σπιναλόγκα. Στο δεύτερο κεφάλαιο, μελετάται το εξέχον πεζογράφημα-χρονικό με τίτλο *Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου*, που εκδόθηκε το 1945 και περιγράφει τον αγώνα του ελληνικού λαού κατά τη διάρκεια της Εθνικής Αντίστασης και της Κατοχής (1941-1944) στο ομώνυμο στρατόπεδο. Τέλος, το τρίτο κεφάλαιο πραγματεύεται το μυθιστόρημα *Στάχτες και Φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο*, που εκδόθηκε το 1957 και αναφέρεται στις συνθήκες διαβίωσης και τον τρόπο δράσης των εξόριστων κρατουμένων της Μακρονήσου.

1. ΣΠΙΝΑΛΟΓΚΑ: Ο ΤΟΠΟΣ ΤΗΣ ΑΣΘΕΝΕΙΑΣ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ

Το 1933 ο Θέμος Κορνάρος εκδίδει για πρώτη φορά το πεζογράφημα με τον τίτλο *Σπιναλόγκα ad vitam* από τις εκδόσεις Γκωγκώνη. Ήταν μια από τις πρώτες απόπειρες να καταγραφεί με έναν τρόπο η κοινωνική σύνθεση του νησιού το οποίο λειτουργούσε ως λεπροκομείο από το 1903 μέχρι και το 1957. Το λεπροκομείο της Σπιναλόγκας αποτέλεσε και λειτούργησε στην ουσία ως αποθετήριο ατόμων που έπασχαν από τη νόσο του Χάνσεν. Οι ασθενείς παραγκωνίστηκαν και αφέθηκαν στην τύχη τους από το τότε κράτος. Οι συνθήκες διαβίωσής τους χαρακτηρίζονται από αρκετούς ερευνητές και επιστήμονες ως άθλιες και τριτοκοσμικές⁹. Ο λόγος είναι ότι η ελληνική πολιτεία επιχειρούσε να αντιμετωπίσει την επιδημία της ασθένειας εφαρμόζοντας το μοντέλο της ιδρυματοποίησης, ενώ παράλληλα λάμβανε σπασμωδικά μέτρα για την περίθαλψη των λεπρών. Μέσα από το πεζογράφημα η ιστορία του λεπροκομείου της Σπιναλόγκας μετατρέπεται σε μύθο, ο οποίος μένει αναλλοίωτος στον χρόνο και διαπερνά την ευρύτερη περιοχή της Κρήτης. Η πίστη του Κορνάρου στη μαρξιστική ιδεολογία διαμορφώνει ένα κείμενο με ισχυρές κοινωνικές προεκτάσεις¹⁰.

Ειδικότερα, η πρωτοβουλία για την ίδρυση του λεπροκομείου στη βραχονησίδα της Σπιναλόγκας ανάγεται στο 1900 από τον τότε Υπατο Αρμοστή της ημιαυτόνομης Κρητικής Πολιτείας και Πρίγκιπα της Ελλάδος Γεώργιο. Με δικό του διάταγμα κλήθηκαν στην Κρήτη δύο Ευρωπαίοι γιατροί, ο καθηγητής Έλερς από την Κοπεγχάγη και ο Γερμανός Κάνχαιμ από τη Δρέσδη. Μαζί με τον Κρητικό γιατρό Μυλογιαννάκη, συνέταξαν την άνοιξη της ίδιας χρονιάς μια έκθεση που επέβαλλε την ίδρυση λεπροκομείου σε ακατοίκητη νησιωτική περιοχή. Έτσι, το 1901 δημοσιεύτηκε από την Κρητική Πολιτεία ο περίφημος νόμος 375 που άνοιγε τον δρόμο για τη μετατροπή της Σπιναλόγκας σε λεπροκομείο κλειστού τύπου, όπου οι ασθενείς θα διαχωρίζονταν από την υπόλοιπη υγιή κοινωνία. Το 1903, ο νόμος 463 επισημοποιούσε τη λειτουργία του ιδρύματος και καθόριζε τον τρόπο διάγνωσης και τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη μεταγωγή των ασθενών εκεί. Παράλληλα, έθετε κανόνες που ρύθμιζαν τον τρόπο

⁹ Βλ. Μάνος Σαββάκης, *Οι λεπροί της Σπιναλόγκας. Ιατρική, εγκλεισμός, βιωμένες εμπειρίες (1903-1957)*, Πλέθρον, Αθήνα 2008, σσ. 79-81.

¹⁰ Στο έργο λανθάνει η πολιτική χροιά που θα παγιωθεί σε μεταγενέστερα έργα του, καθώς ακόμη ο Κορνάρος δεν είναι επίσημα ενταγμένος στην Αριστερά και το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος.

διοίκησης και λειτουργίας, χωρίς ωστόσο να δίνει δικαιώματα και διευκολύνσεις στους ασθενείς κατοίκους. Όμως, το τελικό διάταγμα εκδόθηκε το 1905 με σημαντικές προσθήκες και βελτιώσεις στα άρθρα του. Θεσπίστηκε η καταβολή εισοδήματος για τους λεπρούς, δόθηκε το έναυσμα για πρόσληψη ολιγομελούς και έμμισθου ιατρικού προσωπικού από γιατρούς. Επιπροσθέτως, μισθώθηκαν δύο βάρκες για τη μεταφορά ασθενών, γιατρών και θεσμικών αξιωματούχων, δημιουργήθηκε ένα αυστηρό πλαίσιο συμβίωσης και σύναψης γάμων. Το διάταγμα καθόριζε θέματα που σχετίζονταν με τη μητρότητα και τη γέννηση παιδιών από λεπρούς γονείς, τα οποία μπορεί να ήταν φορείς της νόσου ή όχι. Παρ' όλα αυτά, ο τρόπος ζωής των ασθενών κάθε άλλο παρά καλός θα μπορούσε να χαρακτηριστεί. Η απουσία βασικής και επαρκούς ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και οι πολύ κακές και ανεπαρκείς κτιριακές εγκαταστάσεις αποδεικνύουν ότι το ελληνικό κράτος δεν προσπάθησε ούτε ενδιαφέρθηκε ουσιαστικά να βελτιώσει τον τρόπο διαβίωσης των ασθενών¹¹.

Το νησί της Σπιναλόγκας έλαβε τον χαρακτήρα ασύλου ανιάτων, με τους ασθενικούς κατοίκους του να πρέπει να παριστάνουν ότι ζουν μια φυσιολογική ζωή, αν και αποκομμένοι από τον πραγματικό κόσμο. Το στίγμα της ασθένειας ήταν ορατό και ισόβιο, κάτι που εξάλλου αποδείκνυε και το προσωνύμιο *μεσκίνης*¹². Ο φόβος για την εξάπλωση της νόσου Χάνσεν δεν δικαιολογούσε αυτή την αντιμετώπιση από την τότε κρατική μηχανή η οποία, θέλοντας να ανακουφίσει έστω και σε μικρό βαθμό τους πάσχοντες, αντιμετώπιζε με σπασμωδικές κινήσεις το ζήτημα της λέπρας.

Το πεζογράφημα του Κορνάρου τοποθετείται χρονικά στις αρχές του 1930, σε χωριό της Κρήτης που πιθανώς βρίσκεται απέναντι από το νησί της Σπιναλόγκας. Ο πρόσφατα διορισμένος εκεί δάσκαλος αντιλαμβάνεται ξαφνικά ότι πάσχει από λέπρα. Οι αλλοιώσεις του προσώπου του είναι το σύμπτωμα που τον οδηγεί στην υποψία της ασθένειας και, τελικά, στην επιβεβαίωσή της από τον τοπικό γιατρό του χωριού. Περνά ένα χρονικό διάστημα ως ασθενής στην κοινωνία των μη αρρώστων χωρίς να έχει επαφές με τον έξω κόσμο. Οι κάτοικοι του χωριού αρχίζουν να αποφεύγουν κάθε συναναστροφή μαζί του, αποκλείοντάς τον από κάθε εξωτερική δραστηριότητα.

Ο κοινωνικός στιγματισμός του είναι απόρροια των αλλοιώσεων του προσώπου και της δυσωδίας των εξανθημάτων που σαπίζουν και καταστρέφουν το

¹¹ Περισσότερα στοιχεία για το νομικό καθεστώς της Σπιναλόγκας υπάρχουν σε αρχεία τοπικών εφημερίδων, τις οποίες αξιοποιεί ο Μάνος Σαββάκης στο βιβλίο του *Οι λεπροί της Σπιναλόγκας, ό.π.*, σσ. 82-88 και 91-95.

¹² Η λέξη σημαίνει «ακάθαρτος, βρώμικος, φτωχός» και χαρακτήριζε εκείνη την εποχή τους λεπρούς ασθενείς. Ετυμολογικά, προέρχεται από την ιταλική λέξη *meschino*, δάνειο από την αραβική *misikin*. Βλ. και Σαββάκης, *ό.π.*, σ. 77, σημ. 2.

δέρμα και τη σάρκα. Καθώς το πρόσωπό του αλλοιώνεται λόγω της ασθένειας, η ταυτότητα του αφηγητή ως ανθρώπου φθείρεται¹³ με αποτέλεσμα να προσκρούει στα αποδεκτά κοινωνικά πρότυπα και να περιθωριοποιείται.

Η μεταγωγή του στη Σπιναλόγκα περιγράφεται ως μια μεταβατική σκηνή που προετοιμάζει για το γενικότερα καταθλιπτικό κλίμα του νησιού¹⁴. Η συνύπαρξη και η συναναστροφή με τους υπόλοιπους χανσενικούς που βρίσκονται αρχικά στη βάρκα αναδεικνύει την έλλειψη οικειότητας και τη δυσκολία επικοινωνίας. Η συμπεριφορά του βαρκάρη Γιαβάση είναι ενδεικτική της άπωσης που προκαλεί η Σπιναλόγκα στους υγιείς:

Ο Γιαβάσης ασχολείται με τη βάρκα του. Με τα πράματα που είναι στη βάρκα του, ήσυχα και ήρεμα.

Και τι να κάνει; Ως εδώ το καθήκον του το 'καμε. Μόνο γι' αυτό πλερώθηκε: να διευκολύνει τη φυγή τ' αδερφού πριν ανοίξει το γράμμα η παρθένα της Σπιναλόγκας; Τώρα είναι ξένος. Είναι βαρκάρης που πρέπει να περιποιηθεί, να σκουπίσει τη βάρκα του. (σ. 36)

Η άφιξη στο λιμάνι του νησιού αξιολογείται για μια πρώτη εικόνα της Σπιναλόγκας. Η ξηρότητα του τόπου και η απομόνωση από την πρώτη στιγμή δημιουργεί αισθήματα θλίψης και μιζέριας. Ο τόπος σταδιακά αποκαλύπτεται στις διαφορετικές του χωρικές πτυχές. Αποφεύγεται εξ αρχής η δραματική καταγραφή άσχημων εμπειριών με στόχο την πρόκληση μιας επιφανειακής συγκίνησης. Το ύφος και ο τρόπος έκφρασης είναι μεστός και λαϊκός καθώς απουσιάζουν επιτηδευμένα λεκτικά σχήματα. Ο αφηγητής γίνεται ένα με το τοπίο και καταγράφει τη ζωή του νησιού αναδεικνύοντας, παράλληλα, έναν βαθύτατο κοινωνικό προβληματισμό.

Ως νεοφερμένος εστιάζεται στην πρώτη διανυκτέρευση στη Σπιναλόγκα. Δίνει έμφαση στη διαμονή του στον οικίσκο που του έχει δοθεί ως κατοικία. Το μικρό δωμάτιο σκιαγραφείται από το σημείο όπου υπάρχει το πρόχειρο στρώμα που χρησιμοποιείται για κρεβάτι. Ο χώρος είναι άδειος, παγωμένος, βρώμικος, δεν μοιάζει με ιατρικό χώρο όπου παρέχεται περίθαλψη και θεραπεία ασθενών¹⁵.

¹³ Βλ. σχετικά Erving Goffman, *Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, εισαγωγή-μτφ. Δήμητρα Μακρυνιώτη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σσ. 111-112.

¹⁴ Έχουν εκδοθεί αρκετά κείμενα που, αν και αφηγούνται εμπειρίες μεμονωμένων ατόμων, αναδεικνύουν επαρκώς τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης στη Σπιναλόγκα. Ενδεικτικά, βλ. Πέτρος Πικρός, *Σπιναλόγκα. Ο τάφος των ζωντανών πτωμάτων*, εκδ. Αντώνη Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 25-45.

¹⁵ Η Σπιναλόγκα αποτέλεσε για πολλά χρόνια ενετικό φρούριο, με περιμετρικά τείχη και μικρά κάστρα που χρησιμοποιούνταν ως οχυρά και ορμητήρια εναντίον εξωτερικών επιθέσεων. Τα κτίρια αυτά χρησιμοποιήθηκαν τότε ως κατοικίες-καταλύματα για τους ασθενείς. Τα σπίτια που κατασκευάστηκαν

Το δωμάτιο που μου δώκανε να μείνω δε μ' ενδιαφέρει πως είναι. Καλό, κακό για δικού του... Μέσα μένω ένα μήνα τώρα. Ξέρω μονάχα πως μυρίζει απαίσια.

Στο διπλανό σπίτι, που πέφτει πιο ψηλά απ' το δικό μου, μένει ένα τέταρτο ανθρώπου! Ένας άνθρωπος δηλαδή, όξω δυο χέρια και δυο πόδια... Ο μεσότοιχος είναι από πλιθιά πολύ κατεστραμμένα και δεν 'μποδίζουνε καθόλου να τρέχουνε τα ζουμιά και τα πηχτά τ' αποπάτου και να χρίζουνε το πρόσωπο του δικού μου τοίχου. Ε, ας το χρίζουνε κι ας βρωμά. Μόνο που, χωρίς να θέλω, σκέφτηκα κάποια μέρα σαν τι πράμα να 'ναι αυτός ο απόπατος. Γιατί το δικό μου δεν έχει κι αναγκάζομαι να ξεπορτίζω, μ' όποιο καιρό, στο βουνό. (σ. 43)

Η προσαρμογή στο νησί είναι δύσκολη. Έντονοι ήχοι ενοχλούν και τρομάζουν τον αφηγητή χωρίς να μπορεί να καταλάβει τι συμβαίνει στην άλλη πλευρά του νησιού. Η αϋπνία του, αποτέλεσμα της αλλαγής περιβάλλοντος, αναμειγνύεται με τον φόβο και την αηδία που αισθάνεται. Η περιγραφή της ροής και της βρωμιάς των ανθρώπινων κοπράνων που τρέχουν από τον επάνω όροφο στην κακοχτισμένη μεσοτοιχία αποτελεί την κορύφωση της περιγραφής των άσχημων συνθηκών διαβίωσης, αλλά και ένα στοιχείο που βοηθά στην απτή παράθεση της όλης κατάστασης.

Σε κάποιο όνειρο¹⁶ του αφηγητή, η ωχρή ατμόσφαιρα και η σήψη του ανθρώπινου σώματος αποκτά συμβολικό χαρακτήρα. Η περιγραφή της εικόνας του κοιμητηρίου και των αναστημένων νεκρών σε αποσύνθεση προσδίδει μεταφυσική αίσθηση στην αφήγηση, αλλά παράλληλα ισχυροποιεί τον δεσμό της αληθινής Σπιναλόγκας με τον τόπο του πεζογραφήματος όπου βασανίζονται και ταλαιπωρούνται άνθρωποι τόσο από την ασθένεια όσο και από την αδιαφορία του κράτους για ουσιαστικές παρεμβάσεις στην περίθαλψή τους.

Ο αφηγητής προσπαθεί να συνηθίσει τη μόνιμη διαμονή του στον νησιωτικό χώρο όπου βρίσκεται απομονωμένος και να αντιμετωπίσει μια ασθένεια που του προσδίδει ένα ορατό κοινωνικό στίγμα. Οι λεπροί δεν βρίσκονται στη Σπιναλόγκα για να γιαντρευτούν αλλά για να απομονωθούν από την υπόλοιπη κοινωνία των υγιών¹⁷.

Η απομόνωση των ασθενών σε συνδυασμό με την ξηρή και βραχώδη επιφάνεια της Σπιναλόγκας ενισχύει το μέγεθος της υποβλητικότητας που έχει το νησί. Παράλληλα, επιδρά με έναν καταλυτικό τρόπο σε όσους βρίσκονται εκεί. Ο αφηγητής

αργότερα ήταν λιγοστά και δεν επαρκούσαν για όλους με αποτέλεσμα μεγάλος αριθμός ατόμων να ζει σε ένα σπίτι χωρίς χώρους υγιεινής. Βλ. Σαββάκης, *ό.π.*, σσ. 51-76.

¹⁶ Το όνειρο νοείται όχι μόνον ως ενύπνιο αλλά και ως μια υπερβατική σκέψη με κοινωνική και ιδεολογική πάντοτε διάσταση.

¹⁷ Πβ. Goffman, *ό.π.*, σσ. 85-101.

προσπαθεί να συνηθίσει στην ιδέα της μόνιμης διαμονής του σε ένα νησί απομονωμένο αντιμέτωπος με την ασθένεια. Στο πεζογράφημα αναδεικνύεται αφενός πώς ο στιγματισμένος χειρίζεται την κατάσταση του παρά τα απωστικά χαρακτηριστικά της εικόνας του¹⁸. Μολονότι η σήψη, χαρακτηριστικό σύμπτωμα της ασθένειας, διαχέεται σε όλο το κείμενο, δίνοντας μια αίσθηση γενικευμένης στασιμότητας, παρακμής και αποσύνθεσης, ο αφηγητής δεν περιπίπτει σε κατάθλιψη. Αντιθέτως, του δίνεται το κίνητρο να αναδείξει όλο και πιο φανερά τον δυναμισμό της ψυχής του και την αντίσταση που ο άνθρωπος μπορεί να προβάλλει σε συνθήκες καταπίεσης και εξαθλίωσης. Αυτός φαίνεται να είναι και ο βασικός λόγος που ο ίδιος επιλέγει να αναφερθεί διεξοδικά σε μυθοπλαστικά πρόσωπα που ξεχωρίζουν για τον τρόπο με τον οποίο χειρίζονται τη ζωή τους στη Σπιναλόγκα.

Η αποκρυπτογράφηση του νησιού από τον αφηγητή ξεκινά από τα παράλια προς το εσωτερικό και την ενδοχώρα του με στόχο να δώσει μια ολοκληρωμένη εικόνα του τόπου σε συνάρτηση πάντα με τη συμπεριφορά και τη διαβίωση των ασθενών. Η εικόνα αυτή διαμορφώνεται από τη περιδιάβαση και το περπάτημα στους πολλούς και δαιδαλώδεις δρόμους του νησιού. Κάθε χώρος –καφενεία, χώροι διαμονής, καταλύματα, εκκλησία, χώροι εξωτερικής συνάθροισης– περιγράφεται χωριστά.

Η επίσκεψη στα καφενεία αποτελεί μια δυσάρεστη εμπειρία αλλά και μια σημαντική ευκαιρία να συναναστραφεί ο αφηγητής με τους υπόλοιπους ασθενείς κατοίκους. Η εικόνα των καφενείων συμβαδίζει με αυτή των αρρώστων στα καταλύματά τους. Ωστόσο, οι εικόνες που παραθέτει ο αφηγητής από αυτά είναι ελάχιστες, καθώς δεν επιθυμεί να εστιαστεί στις κοινωνικές σχέσεις που έχουν οι κάτοικοι μεταξύ τους. Σε μια κλειστή και απομονωμένη κοινωνία που λειτουργεί με τους ίδιους φαινομενικά τρόπους, όπως και ο έξω κόσμος, το καφενείο αποτελεί έναν λαϊκό χώρο συνάντησης ατόμων και ανταλλαγής βιωματικών ιστοριών. Επομένως, το καφενείο αποτελεί τη βάση του κοινωνικού προβληματισμού. Είναι το καθημερινό στέκι των λεπτών που λειτουργεί ως τόπος κοινωνικοποίησης αλλά περισσότερο ως χώρος επικοινωνίας των ανθρώπων ως πολιτών. Ο όρος του πολίτη ταυτίζει το καφενείο με μια τοποθεσία όπου αναπτύσσεται ο πολιτικός λόγος. Έτσι, ο χώρος του καφενείου μετατρέπεται σε ένα είδος λαϊκού κοινοβουλίου, όπου ο καθένας αλλά και όλοι μαζί συζητούν τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν στην καθημερινότητά τους.

¹⁸ Ας σημειωθεί ότι ο προβληματισμός στα γραπτά του Θέμου Κορνάρου είναι μια πολιτική υπόθεση και μια ανατρεπτική πράξη διαμαρτυρίας.

Στα καφενεΐα της Σπιναλόγκας δεν μπήκα ακόμα. Σαράντα μέρες τώρα δω πέρα και δεν μπόρεσα να πάρω για καλά την απόφαση ν' αφήσω τη μελαγχολία και τα όνειρα... Τι να πάω να κάνω στα καφενεΐα;

Εκεί μαζεύονται οι Σπιναλογκίτες για να μυρίζεται ο ένας τ' άλλου τις πληγές. Για να θωρεί ο ένας τον άλλο στα μούτρα σα δεν... υπάρχει καθρέφτης στο νησί! Ύστερα χουφτώνουνε το κεφάλι τους και βυθίζονται στα τρίςβαθα του λογισμού τους. (σ. 48)

Θεωρώντας ότι σε έναν τόπο ασθένειας δεν έχουν κάτι ουσιαστικό να προσφέρουν στη βελτίωση της ψυχικής κατάστασης των ασθενών, επικεντρώνεται περισσότερο στην παράθεση των δικών του σκέψεων. Αυτός ο πρώιμος στοχασμός βοηθά και ενισχύει την ευρύτερη κριτική σκοπιά μοιάζοντας με ένα είδος μονολόγου που, αφομοιώνοντας το στίγμα του λεπρού, ενισχύει την κριτική που ασκείται στον τρόπο μεταχείρισης των ασθενών στη Σπιναλόγκα. Το τοπικό βίωμα της λέπρας εγγράφεται στον νου και περνά στο υποσυνείδητο.

Και θα 'ναι, φαίνεται, τ' απογοητεμένου ανθρώπου ο λογισμός σαν το χωνί. Απλωτός, ανοιχτός, απάν' απάνω, κι όσο προχωρεί προς τα κάτω, θα στενεύει, θα στενεύει και θα καταντά ένα πραγματάκι σαν το ρεβίθι. Ε, τι πράγματα, τι κόσμος, τι σκέψεις θέλεις να κινούνται εκεί κάτω;

Και όταν θα λέμε για του λεπρού το λογισμό, τι άλλο θέλεις να υπάρχει σ' αυτό το στενούτσικο τρίςβαθο πάτο του, παρά τούτο: «Είμαι λεπρός! Λοιπόν... λεπρός, δηλαδή λουβιάρης... μεσκίνης... λεπρός...! Ναΐσκε... λεπρός, λεπρός, λεπρός!...» (σ. 48)

Σταδιακά, η εμπειρία της διαμονής στο νησί γίνεται για τον αφηγητή ένα είδος κανονικότητας, την οποία υποχρεούται να συνηθίσει σε σύντομο χρονικό διάστημα. Αυτή είναι και η μεγαλύτερη δυσκολία για τον ίδιο, καθώς η προσπάθεια συμφιλίωσης με το νησί είναι δύσκολη, εφόσον διαφέρει από τον εξωτερικό, κανονικό κόσμο. Ο λεπρός παιδεύει συνέχεια το μυαλό του. Προσπαθεί να συνηθίσει έναν τόπο που θέλει να μοιάζει φυσιολογικός στο μάτι των Σπιναλογκιτών αλλά και στους ανθρώπους που βρίσκονται στην κανονική κοινωνία. Ο λογισμός ψάχνει να βρει μέσα στη νωθρή Σπιναλόγκα ένα κομμάτι πραγματικής ζωής. Έτσι, παρατηρείται μια έντονη αμφιταλάντευση της λογικής και του νου για το τι είναι πραγματικότητα σε έναν τόπο όπου ζουν και συνυπάρχουν άτομα άρρωστα, στιγματισμένα και αφημένα στην τύχη τους από την τότε κοινωνία, μακριά από συγγενικά τους πρόσωπα και εγκαταλελειμμένα από το κράτος που, με σπασμωδικές κινήσεις, προσπαθούσε να κρύψει την έκταση της

νόσου Χάνσεν¹⁹.

Στο ίδιο πνεύμα, ο αφηγητής επιμένει να εκθέτει πτυχές του κοινωνικού βίου στη βάση του λογισμού, πετυχαίνοντας με αυτόν τον τρόπο να καταδείξει τη σημασία τους. Οι λεπτομέρειες που αναδεικνύει από την καθημερινότητα της Σπιναλόγκας, όπως η περιγραφή του γάμου, δηλώνουν επαρκώς τη στρέβλωση που υφίστανται η λογική και οι σκέψεις κάτω από ιδιόρρυθμες κοινωνικές συνθήκες.

Δε μοιάζει τούτος ο γάμος στη Σπιναλόγκα με τους γάμους τ' άλλου κόσμου. Αλλιώς είναι όπως κι όλα τ' άλλα.

Έκανα μια διαπίστωση σήμερα: δεν είναι κακοί οι Σπιναλογκίτες: παρεξηγημένους τους έχω, τόσον καιρό τώρα, από το θάνατο της συνταξιδιώτισσάς μου... Μ' ας είναι...

Καμιά πενηνταριά θα 'ναι οι καλεσμένοι. Το σπίτι που γίνεται ο γάμος είναι στενόμακρο, σα χωριάτικος αχερώνας. Κρέμονται και ταλαντεύονται πελώριες αράχνες, σεντόνια ολάκερα, από μαυρισμένα δοκάρια. Ένα παραθύρι έχει όλο κι όλο. Τα παραθυρόφυλλά του κρέμονται ξεθωριασμένα. Το πάτωμα έχει πολλή υγρασία και καταντά γλιστερό.

Τα φαγιά, λογιά λογιά φαγιά, είναι στρωμένα χάμω. Κι όμως, υπάρχουνε τραπέζια στο νησί... Κάνω να ρωτήσω: «Γιατί χάμω;». Ξαφνικά μετανιώνω και δαγκώνω τη γλώσσα μου.

Δίπλα μου κάθεται ο Μανώλαρος. Δηλαδή τι θα πει κάθεται, γονατιστός είναι. Οι πληγές του πίσω ανοίξανε. Βρωμούνε, πονάνε. Έτσι γονατιστό, για μπρούμυτα, τονε κρατούνε μέρα και νύχτα. Μυρίζει σα ξινισμένο κρέας...

Μα αυτός είναι από τους πιο... γερούς!

Παρατηρώ τους αποδέλοιπους κι ανατριχιάζω πάλι.

Ένας εκεί κατά τη μέση είναι πεσμένος με το πλευρό. Αλλιώς πώς να φάει; Η αρρώστια του 'χει άγαρμπα μπαλταδιασμένα τα σκέλια του και είν' αδύνατο να βρει ισορροπία καθιστός. Τους πιο πολλούς το κακό τους έχει χτυπήσει στα άκρα, χέρια πόδια. (σς. 50-51)

Ο τόπος της Σπιναλόγκας καθορίζει και αλλάζει τη χρήση λέξεων και εννοιών²⁰ κάνοντάς τες να αποκτούν νέα σημασία προκειμένου να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των ανθρώπων του νησιού και μόνον. Τα πάντα είναι προσαρμοσμένα στην πραγματικότητα της Σπιναλόγκας και έχουν για τους ασθενείς έναν πρακτικό χαρακτήρα: βοηθούν σε ζητήματα επιβίωσης, όπως η διατροφή και η χρήση των μαγειρικών σκευών, τα ζητήματα καθαριότητας, ιατρικής και σωματικής περίθαλψης.

«Γιάννη, δώσε πατάτα. Χαμήλωσε το πιρούνι... Α, αυτού είναι κουκκιά! Κάνε αριστερά, κολλητά μ' αυτό το πιάτο είναι τ' άλλο με τις πατάτες... Μα...

¹⁹ Βλ. Κέλη Δασκαλά, «Η νόσος της λέπρας: από τον Μεσσία-λυτρωτή στον λεπρό αγωνιστή» [στο:] *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα). Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010). Πρακτικά*, επιμ. Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, τόμ. 2, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011, σσ. 240-244.

²⁰ Αντρέας Ζεβγάς [=Αιμίλιος Χουρμούζιος], «Θεμ. Κορνάρου «Σπιναλόγκα (ad vitam)»», *Νέα Επιθεώρηση*, περ. Β', τχ. 5, 1933, σ. 125.

όχι, ρ' αδελφέ! Μην πολεμάς να τσιτώσεις, είναι λιωμένες οι πατάτες... πιρούνιασε!...»

Η σειρά του άλλου:

«Γιώργη, φασόλια!»

«Ε, άπλωσε το χέρι σου, τσιτωμένο όσο παίρνει δεξιά... Α! Καλά! Κάνε τώρα κύκλο προς τ' αριστερά... στοπ! Βούτα...»

Ένας νέος είναι παρέκει, με βλαμμένα χείλια, και του πέφτουνε τα φαγιά απ' το στόμα...

Η μυρουδιά των φαγιών ανακατώνεται με τη μυρουδιά των πληγών και με τα χνότα –αυτά τα χνότα!– και χωρίς να ρωτήσουνε τη μύτη, σέρνονται ίσια στην κοιλιά και μ' ανακατώνουνε το στομάχι.

Εγώ είμ' ο πιο γερός. Ταΐζω τρεις. Ο ένας είναι ο γείτονας. Τονε κουβαλήσανε κι εκείνον σηκωτό, στα χέρια! Και κάθετα τώρα δω πέρα, εφτακόσα εκατομμύρια μίλια μακριά απ' το σπίτι του, απ' την τρύπα του, μα χαμπάρι και που το 'χει. Λάμπουνε τα μάτια του από χαρά, από νιάτα, από μεθύσι αλέρωτο. (σσ. 51-52)

Οι σχέσεις αυτές μοιάζουν απαραίτητες για τη ζωή τους στους χώρους των οικίσκων. Η απλότητα των γευμάτων και η αλληλοβοήθεια σχετικά με το φαγητό οδηγούν στην ανάπτυξη συλλογικών δράσεων και πράξεων, οι οποίες δίνουν τροφή για να γίνει διεισδυτικότερος ο κοινωνικός προβληματισμός του αφηγητή στην ανάλυση και την ερμηνεία των σχέσεων στο νησί-λεπροκομείο.

Από τα ζητήματα καθημερινότητας που περιγράφονται με λεπτομέρειες, ο αφηγητής-λεπρός δίνει σημασία σε σκηνές αγοραπωλησιών αγαθών και υπηρεσιών μεταξύ των ασθενών του νησιού και ατόμων που έρχονται από την απέναντι ακτή της Κρήτης. Αυτές οι συναλλαγές παρατίθενται για να παρουσιαστεί με μεγαλύτερη πειστικότητα η ζωή των λεπρών στο νησί καθώς και ο τρόπος με τον οποίο επικοινωνούν με τον έξω κόσμο²¹.

Κάθε πρωί έρχονται στη Σπιναλόγκα με τιςπραμάτειες τους. Η βάρκα του λεπροκομείου τους φέρνει. [...]

Χτες ψώνιζε μια γριούλα. Στεκότανε στο ίδιο κοφίνι με τις ελιές που ήμουνα κι εγώ. Ένας παπάς απ' την Ελούντα τις πουλούσε.

[...]

«Είναι ταγκολιές, παλιές ελιές», της λέει ο έμπορας και την κοιτάζει μισοκλείνοντας τα μάτια του σαν τυφλοπόντικας και σα χαιρέκακος γάτος.

[...]

«Δε μ' αρέσουνε, βρωμούνε [...]

[...]

«Τη δική σου μυρουδιά θ' ακούς, κερά μου, και θαρρείς πως βρωμάνε οι ελιές!» (σ. 62)

Κεφαλοτύρι άθλιο ήτανε. Μπαλτά χρειαζόντανε για να κοπεί. [...] Έμοιαζε σα μασουλισμένο από ποντίκια! Δέκα δραχμές κόβανε τα είκοσι πέντε δράμια.

²¹ Βλ. και Π. Πικρός, *ό.π.*, σσ. 65-85.

[...] Θύμωσα λοιπόν κι εγώ και: «Δεν το θέλω το τυρί...». Γι' αυτό έβριζ' ο έμπορας. (σ. 63)

Οι συγκεκριμένες πρακτικές αφήνουν ελεύθερο το πεδίο για την εκμετάλλευση των ασθενών από επιτήδειους πωλητές αγαθών. Οι πωλητές που έρχονται στην Σπιναλόγκα αντιμετωπίζουν τους ασθενείς με απαξίωση και αίσθημα ανωτερότητας που επιτείνει την κατωτερότητα που αισθάνονται οι λεπροί λόγω του κοινωνικού τους στιγματισμού.²²

Η Σπιναλόγκα συνιστά ένα ιδιαίτερο κοινωνικό μωσαϊκό. Οι σκηνές εμπορίου φανερώνουν την ανάγκη των κατοίκων της να προσεγγίσουν την κανονική κοινωνία. Το γεγονός ότι συνιστά έναν τόπο εξαίρεσης²³ που επικοινωνεί με τον έξω κόσμο κυρίως για πρακτικές ανάγκες καθιστά το αίσθημα της απομόνωσης εντονότερο, με ευδιάκριτες επιπτώσεις στη σωματική και ψυχική κατάσταση των λεπτρών. Η ψευδαίσθηση της αληθινής ζωής επιτείνει τη δυσφορία της διαμονής στη Σπιναλόγκα.

Αξιοπρόσεκτη είναι η ενασχόληση και η φροντίδα του αφηγητή με το πρόσωπο ενός ηλικιωμένου, ανάπηρου από την ασθένεια, λεπρού. Ο ηλικιωμένος άνδρας έχει για τον αφηγητή τα βασικά εκείνα γνωρίσματα που έχει ένας λεπρός τελευταίου, όπως ονομάζεται στην ιατρική, σταδίου. Παρότι θα μπορούσε να υποστηριχθεί η άποψη ότι σε αυτό το σημείο επιχειρείται η ανάδειξη του ηλικιωμένου άνδρα σε ενδεικτικό παράδειγμα λεπρού, αυτό δεν αποτελεί αυτοσκοπό στο πεζογράφημα του Κορνάρου. Συνιστά απλώς ένα εύστοχο αφηγηματικό τέχνασμα για την παράθεση προσωπικών απόψεων και αντιλήψεων του αφηγητή.

Η κριτική των συνθηκών διαβίωσης γίνεται εντονότερη με την αναλυτική αναφορά των οικονομικών παροχών στους λεπρούς που είναι πενιχρές και δεν επαρκούν για να καλύψουν τις ανάγκες τους.²⁴ Αυτά είναι στοιχεία που σχετίζονται με τις κρατικές παρεμβάσεις που έγιναν για την αντιμετώπιση και την καταπολέμηση της νόσου εκείνη την περίοδο κυρίως στην Κρήτη αλλά και σε άλλες περιοχές της ελληνικής επικράτειας. Πρόκειται για παρεμβάσεις που κρίνει με αυστηρότητα ο

²² Η παγιωμένη εικόνα που θέτει τη Σπιναλόγκα και τους κατοίκους της σε μια κατώτερη κατηγορία ανθρώπων επιχειρείται να απαλειφθεί στο πεζογράφημα του Κορνάρου.

²³ Giorgio Agamben, *Homo sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφ. Παναγιώτης Τσιαμούρας, επιμ. Γιάννης Σταυρακάκης, Scripta, Αθήνα 2005, σσ. 215-224.

²⁴ Στο βιβλίο του Μάνου Σαββάκη (ό.π., σσ. 57-76) παρατίθεται κατάλογος των εσόδων και των εξόδων ενός ασθενούς στο λεπροκομείο της Σπιναλόγκας. Η κρατική δαπάνη για την ιατρική περίθαλψη και τη φροντίδα των ασθενών όσο το νησί βρισκόταν υπό το καθεστώς της Κρητικής Πολιτείας (1898-1913) ήταν πολύ μικρή, καθώς δεν ξεπερνούσε το 1,2% (1908) του ετήσιου προϋπολογισμού. Μετά την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα τον Δεκέμβριο του 1913 και με την άνοδο του Ελευθερίου Βενιζέλου στην πρωθυπουργία της Ελλάδας καταβλήθηκαν αρκετές προσπάθειες να αλλάξει αυτή η κατάσταση, χωρίς όμως να υπάρξουν ουσιαστικές βελτιώσεις στη ζωή των λεπτρών.

αφηγητής, καθώς ενισχύουν το αίσθημα κατωτερότητας των λεπρών. Το ύφος γίνεται προς το τέλος περισσότερο επικριτικό, κάτι που οδηγεί στο συμπέρασμα πως ο προβληματισμός του αφηγητή εμπλέκεται με την ανάγνωση του τόπου. Ενδεικτική από αυτή την άποψη είναι η λεπτομερής παράθεση δημοσίων εγγράφων που βοηθούν στη μετάδοση σκέψεων και προβληματισμών στο ευρύτερο κοινό στο οποίο απευθύνεται. Ο λόγος του αφηγητή ξεδιπλώνει ακόμα περισσότερο τον κοινωνικό προβληματισμό απέναντι στην εξουσία και το κράτος για την άθλια κατάσταση των λεπρών²⁵.

Αυτή η δραχμή είναι σωστό μαρτύριο. Νερό για... απόπατο; Πολλές φορές μένει αυτός ο σαρκασμός, αυτό το περίσσεμα.

Μα ξέχασα μια λεπτομέρεια στο κατάστιχο. Όχι για τίποτ' άλλο, για την τάξη, για το κανονικό, θα γράφεται πλάι στην ημερομηνία και: «Νοσοκομείον Σπιναλόγκας». Και πάνω απ' όλα, για πιο πολλή τάξη για... τον πολιτισμό: «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ». Ε! Αυτή πλερώνει το εικοσιπεντάρικο! Αχαριστία θα 'τανε να μη δείξουμε το σεβασμό μας! «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ» το λοιπόν.

Κάθε πρωί που θα ξυπνήσω, ανοίγω και κλείνω τα μάτια μου, τη μια βιαστικά, την άλλη αργά αργά. Έτσι, για να βεβαιωθώ πως βλέπω ακόμα το κάνω.

Όραση! Η πιο πολύτιμη αίσθηση εδώ. Μπορεί παντού και πάντα να 'ναι η πιο πολύτιμη απ' όλες, μα εδώ πιο πολύ.

Κι αυτό το περίσσιο για τους εμπόρους...

Αλήθεια. Δε σημείωσα τίποτα γι' αυτούς τους εμπόρους. (σ. 61)

Όπως μπορεί να επιβεβαιωθεί και στη συνέχεια, η επιμονή στην επαφή με τον ηλικιωμένο λεπρό άνδρα ενδυναμώνει και πραγματώνει ακόμη περισσότερο την ανάγκη του συμπάσχοντα για έκφραση²⁶. Το αίσθημα του ανήκειν σε ένα σύνολο φαντάζει στην περίπτωση αυτή ως κάτι άσχημο και αποκρουστικό γι' αυτούς που βρίσκονται και κατοικούν στη Σπιναλόγκα. Παρ' όλα αυτά, μια τέτοια συνύπαρξη ατόμων παρουσιάζεται στο κείμενο ελάχιστα, τόσο όσο χρειάζεται για τη χαρτογράφηση των ανθρώπινων σχέσεων αλλά και της κοινωνικοποίησης του αφηγητή με τους υπόλοιπους ασθενείς.

Η συμβίωση των λεπρών διέπεται από ρηχότητα με την έννοια ότι δεν μπορεί να μετουσιωθεί σε φιλική σχέση ή σε σχέση αγάπης²⁷. Ωστόσο, η ασθενικότητα του

²⁵ Βλ. σχετικά Πέτρος Σπανδωνίδης, *Η πεζογραφία των νέων 1929-1933*, Θεσσαλονίκη 1934, σσ. 46-49.

²⁶ Το πρόσωπο και ο χαρακτήρας του ηλικιωμένου κατάκοιτου λεπρού βοηθά σε μεγάλο βαθμό τον αφηγητή να ξεδιπλώσει τη δικιά του κοσμοθεωρία και αντίληψη για το νησί της Σπιναλόγκας.

²⁷ Διευκρινίζεται ότι σε αυτό το σημείο δεν γίνεται αναφορά σε σχέσεις φιλίας με τη γνωστή σημασία της λέξης. Στο πεζογράφημα δεν παρατηρείται σύναψη στενών φιλικών σχέσεων, αλλά δημιουργία δεσμών για λόγους αλληλοβοήθειας και αλληλοϋποστήριξης.

τόπου είναι αυτή που ενισχύει τη δημιουργία συντροφικών και συλλογικών σχέσεων, οι οποίες είναι αρκετά ισχυρές. Αναπτύσσονται σε περιστάσεις ιδιαίτερες και σε χώρους όπου επικρατούν επίμονες και αντίξοες συνθήκες. Η Σπιναλόγκα φαντάζει και είναι, κατά κάποιον τρόπο, μία μικροκοινωνία κλεισμένη περιμετρικά στο ίδιο το νησί. Η διαβίωση και η συνύπαρξη του ανθρώπου σε χώρους και τοποθεσίες δύσκολες και ιδιαίτερα απαιτητικές έχει ως αποτέλεσμα την ενδυνάμωσή της σε επίπεδο συλλογικότητας.²⁸

Παρ' όλα αυτά, το πεζογράφημα καταφέρνει να ξεφύγει από μια αυστηρή πολιτική ανάλυση με πλήρη ιδεολογική ταύτιση. Βέβαια, η βάση του κοινωνικού προβληματισμού παραμένει. Ο αφηγητής θεωρεί τον εαυτό του ένοχο για το γεγονός ότι ανέχεται να ζει σε έναν τόπο, όπου ο ίδιος παρουσιάζεται να είναι κανονικός και φυσιολογικός άνθρωπος. Παραλληλίζει τον εαυτό του με δάσκαλο που περιορίζει, κατά την εκπαιδευτική διαδικασία, τους διανοητικούς και πνευματικούς ορίζοντες των μαθητών του για να μη μπορέσουν ποτέ να δουν την αληθινή πραγματικότητα. Αυτή η άποψη προβάλλεται αλληγορικά όταν παρομοιάζεται το μάθημα με πρόσκρουση του κεφαλιού των μαθητών σε βράχο.

Όχι για τίποτ' άλλο, παρά έτσι που 'ρχονται στη θύμησή μου τα παιδάκια... Μόνο αυτά δε μισώ απ' το μεγάλο κόσμο. Έρχονταν κάθε πρωί με τα ματάκια τους ακόμα πρησμένα απ' τον ύπνο, τα μαλλάκια τους υγρά κι όλη η έκφρασή τους φόβος. Φόβος γιατί ξημέρωσε!

Ξέρεις τι θα πει αυτό; Νιώθεις τι θα πει να φοβάται τ' αηδόνι του δάσους να κελαηδήσει, επειδή... ήρθε η άνοιξη και στραφτάλισε ο ήλιος στις ψηλές κορφές; Α! Πρέπει να 'χεις ζήσει αλήτης για να το νιώσεις... και να το βάλεις στα πόδια, ν' αρχίσεις μίαν ατελείωτη φυγή. Ή πρέπει να 'χεις μπει στο πετσί του λεπρού για να δακρύσεις. Για να αιστανθείς τον εαυτό σου φονιά, στραγγαλιστή, χωρίς τη δύναμη να ξεπλυθείς απ' το έγκλημα.

[...]

Μου 'ρχεται μια εικόνα μπροστά στα μάτια μου. Αν δεν έχεις κάνει δάσκαλος κι αν δε μετάνιωσες για το επάγγελμα σου, θα πεις πως είναι φαντασία τρελής κεφαλής. Ωστόσο άκουσε:

Το σκολειό μου το θωρώ σαν ένα γρανιτόβραχο πελώριο. Πρωί πρωί στέκομαι περιμένοντας με αυστηρό μούτρο μπροστά στο βράχο. Ο ήλιος ξάφνου πετιέται μεμιάς, δυο οργιές ψηλά, στο γαλανόν ουρανό. Λούζει το γρανιτόβραχο, τονε πλημμυράει φως. Η πλάση συνουσιάζεται με το Θεό και σπαρταρά και λιποθυμά και ξαναζωντανεύοντας ριγά, ριγά ατελείωτα...

Γύρω στο βράχο τώρα στέκονται τα παιδάκια μου. Στα μάτια με κοιτάζουν, εμπιστευτικά και με φόβο. Ανακατεμένα και τα δύο. Έρχονται να τα μάθω πώς αρχίζει το στοιχείο κουβέντα με τη ζωή. Να τα μάθω πώς βλέπουνε το φως και πώς πιπιλάνε τη ζωή. (σσ. 78-79)

²⁸ Μέσα από τη συνέχιση της ιστορίας αναδεικνύεται το *αλλόκοτο* ως βασικό γνώρισμα που διαφοροποιεί τη Σπιναλόγκα ως τόπο.

Η αναφορά στους μικρούς μαθητές που, ως μικρά παιδιά, παρουσιάζονται άδολοι κι αθώοι, έτοιμοι να δεχτούν τη γνώση από τον δάσκαλο, ο οποίος φαντάζει σε αυτούς μια αυθεντία, είναι το βασικό συστατικό της κοινωνικής ανάλυσης. Η ενοχή του αφηγητή-δασκάλου εκφράζει το αίσθημα αισχύνης και ντροπής που αισθάνεται ο ίδιος ο Κορνάρος, ο οποίος μέσω του πεζογραφήματος καταγγέλλει και κατακρίνει την άθλια διαβίωση των λεπρών. Ο δάσκαλος, αν και βρίσκεται στην ίδια μοίρα με τους υπόλοιπους Σπιναλογκίτες ασθενείς, αποκόπτεται από αυτούς μιλώντας γι' αυτούς μέσω των μεγάλων αφηγηματικών μονολόγων του. Ο τόπος της Σπιναλόγκας, αυστηρός και σκληρός διά βίου δάσκαλος για όλους, ιδιαίτερα για όσους δεν καταφέρνουν να συμβιβαστούν με την επίπλαστη κανονικότητά του, αλλοτριώνει την ανθρώπινη ύπαρξη.

Η ζωή στη Σπιναλόγκα έχει κατασκευαστεί ώστε να μοιάζει με τη ζωή των ανθρώπων μιας «κανονικής» κοινωνίας, παρά τους περιορισμούς και την καταπίεση που υφίστανται οι κάτοικοί της. Οι λεπροί μοιάζουν σαν τους μικρούς μαθητές στους συνειρμούς του αφηγητή που έχουν χώσει σε βράχο τα κεφάλια τους και έπειτα, τυφλοί και κουφοί, εξαναγκάζονται από τον δάσκαλο να τα χτυπούν, νομίζοντας ότι αυτό συνιστά πραγματική γνώση και αληθινή μάθηση. Με τον ίδιο τρόπο, ο τόπος αυτός μετατρέπεται σε έναν κακό και αυστηρό δάσκαλο για τους ανθρώπους του λεπροκομείου: με τον τρόπο του, διαστρέφει τη συνείδησή τους ωθώντας τους να συμβιβαστούν με την επίπλαστη κανονικότητά τους. Με αυτόν τον τρόπο, αποδίδεται στο πεζογράφημα το αίσθημα της εξαπάτησης και της περιθωριοποίησης των λεπρών.

Τους δένω τα μάτια (έτσι αρχίζει το μάθημα), τους φράσσω τ' αυτιά, τη μύτη και τους βουλώνω το στόμα. Κι ύστερα αρχίζει η προσπάθεια. Ζητάμε φως για να σαλέψουμε στη γη! Μέσα στην καρδιά του γρανιτόβραχου γυρεύουμε το φως! Αρχίζει η δουλειά για να σπάσει ο βράχος. Κι εγώ κι αυτά μαζί αρχίζουμε να κουτουλάμε, να χτυπούμε με τα κεφάλια μας το βράχο. Τονε ματώνουμε κι εξακολουθούμε. Πονούμε, κλαίμε, ουρλιάζουμε, μα πρέπει να βρούμε το φως.

Με τα κεφάλια μας πρέπει να τσακίσει η πέτρα. Κι όταν πια πέσουνε χάμω τα παιδάκια μου λιποθυμισμένα, σακατεμένα, γερασμένα απ' τον πόνο, τους λύνω τα μάτια, τους λευτερώνω, τάχα, τις αίσθησες και τους λέω: «Έμπρός για τη ζωή!» (σσ. 79-80)

Οι ενοχές του αφηγητή παρουσιάζονται εντονότερες. Επικεντρώνονται πρώτα στη σύντομη θητεία του ως δασκάλου δημοτικού και, στη συνέχεια, αποκτούν έναν βαθύτατο κοινωνικό χαρακτήρα. Ως δάσκαλος έπρεπε να έχει προετοιμάσει τους μαθητές του για την πραγματική ζωή που εμπεριέχει την αδικία και την εκμετάλλευση του ανθρώπου.

Οι αίστησες πια δε λειτουργούνε. Η ψυχή κι η καρδιά κι ο νους είναι σα ζαρωμένα ρεβιθάκια, ατροφικά, που δε βλασταίνουνε σ' όποια γη και μ' όποιο καιρό.

Έτσι το βλέπω το σκολειό. Έτσι σακάτεψα αρκετούς ανθρώπους. Κι όλοι αυτοί, σ' όλη τους τη ζωή, δεν ξέρουνε τίποτ' άλλο παρ' αυτό που μάθανε: να κουτουλάνε! Κι όταν δε βρίσκουνε γρανιτόπετρα, κουτουλάνε ο ένας τον άλλο. Σπαράζουνε ο ένας τον άλλο.

Πώς θα 'θελα να γινόμουνα καλά! Μαζί μας σέρνουμε, απάνω στο κορμί μας έχουμε αιχμαλωτισμένη την αλήθεια της ζωής. Και ψάχνουμε στα σπλάχνα τα σκοτεινά του βράχου, στους ανήλιαγους βυθούς για να τη βρούμε!

Με πρόγραμμα δούλενα στο σκολειό. Πρόγραμμα συνταγμένο από εμπόρους. Έμπορας για να γενεΐς πρέπει να σωπάσουνε οι αίστησες. Όλες οι μέσα δυνάμεις να ναρκωθούνε. (σ. 80)

Έτσι είναι και ο τόπος της Σπιναλόγκας: ένα νησί στο οποίο κατοικούν άτομα φυλακισμένα. Το αίσθημα της αδικίας είναι μεγάλο· γι' αυτό και είναι αναγκαίο να βρεθεί τρόπος να εκφραστεί. Ο τόπος μοιάζει να θέλει να βγάλει μια φωνή αντίστασης εναντίον της αδικίας που συντελείται πάνω του. Ο αφηγητής αναλαμβάνει το μεγάλο κατ' αυτόν χρέος να την εκστομίσει και να τη μετατρέψει σε κοινωνικό λόγο. Ο λόγος του διαπνέεται από επαναστατικότητα και λογισύνη, όχι επειδή εκφωνείται από κάποιον που διαθέτει τη διδασκαλική ιδιότητα, αλλά επειδή ως λεπρός εκτοπισμένος στη Σπιναλόγκα προσφέρει ένα βιωματικό μάθημα ζωής.

Δεν ήξερα να το διαβάσω το πρόγραμμα. Σκοπό δεν έβρισκα σ' αυτό το σπαζοκεφάλιασμα στο βράχο. Κι όμως, είχε σκοπό! Σκοπό τρομερό! Ανοίγαμε μνήμα για τις αίστησες, για την καρδιά, για την ψυχή. Ετοιμάζαμε τους αυριανούς εμπόρους.

Όλοι έμποροι είναι στον έξω κόσμο. Όποιος δεν ξέρει να μετρά με τον πήχη τη γης, να σκοτώνει τον άλλο για μια πελεκημένη γυαλιστερή πετρούλα, για λίγο παραπάνω φούσκωμα του στομαχιού, είναι τρελός. Είναι βλαβερός για την κοινωνία των εμπόρων. (σ. 81)

Στο πρόσωπό του συνενώνονται το πρότυπο του βιωματικού δασκάλου αλλά και του επιστημονικά καταρτισμένου εκπαιδευτικού. Ωστόσο, η έννοια του δασκάλου αποκτά μέσα από την ενασχόληση με τα κοινωνικά θέματα το κύρος και την παλικάριά, σύμφωνα με τον Κορνάρο, που χαρακτηρίζει τον απλό λαϊκό άνθρωπο. Τόσο οι Σπιναλογκίτες όσο και οι άνθρωποι του εξωτερικού και υγιούς κόσμου βρίσκονται σε βιωματική πλάνη. Το ψέμα αυτό έχει γίνει από νωρίς πιστευτό, καθώς κατασκευάστηκε για να δικαιολογήσει τη χρήση του νησιού ως λεπροκομείου. Ο αφηγητής θεωρεί τον εαυτό του μέρος αυτού του ψέματος και συνένοχο από τη στιγμή που ανέχτηκε την καταναγκαστική παραμονή του σε έναν τόπο μίζερο και εγκαταλελειμμένο. Με αυτόν τον τρόπο, ο αφηγητής καθορίζει τον δικό του ρόλο ως

πολίτη, προτάσσοντας το ανθρωπιστικό και κοινωνικό ιδεώδες που για τον Κορνάρο είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την αριστερή μαρξιστική ιδεολογία. Με αυτή την υπέρβαση ο δάσκαλος γίνεται η φωνή των λεπτών και άθλια διαβιούντων ανθρώπων, της συνείδησης που επαναστατεί για να διασώσει την πραγματική και αληθινή ιστορία στη μακρινή και αιώνια μνήμη.

Τρίβω το κινίνο λυσσασμένα πάνω στη γλώσσα. Ολόκληρο το κορμί του σπαρταρά. Όλο αυτό είναι τρεμούλα ηδονής. Νίκη του μπαρμπα-Μιχάλη ενάντια στο θάνατο. Σκιρτά, σπαρταρά ακατάπαυστα. Αν είχε χέρια, μάτια και λαλιά, θα χτυπούσε παλαμάκια, θα σπιθίζανε τα μάτια του και θα φώναζε: «Ευχαριστώ, ευχαριστώ, εγώ είμαι... εγώ!» Μα και χωρίς αυτά βρήκε τον τρόπο και το φωνάζει. Με τα κουνήματα της γλώσσας του και τα παράφορα σκιρτήματα του κορμιού. (σ. 90)

Το τέλος του μπαρμπα-Μιχάλη επισφραγίζει τη θέση που παίρνει ο αφηγητής για τη στάση του ανθρώπου απέναντι στα βιώματά του, για το εάν προτιμά να εξυψωθεί ή να μείνει στη δίνη της καταπίεσης. Αυτό που μένει στον αναγνώστη είναι ο τρόπος που η ίδια η ζωή εξυψώνεται στον τόπο της Σπιναλόγκας

2. ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟ ΤΟΥ ΧΑΪΔΑΡΙΟΥ

ΤΟΠΟΣ ΜΝΗΜΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ

Το πεζογράφημα του Θέμου Κορνάρου *Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου* εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1945. Για εκείνη την εποχή αποτελούσε μια από τις πρώτες απόπειρες να σκιαγραφηθούν τα συγκλονιστικά γεγονότα της ναζιστικής κατοχής στην Ελλάδα. Η δράση επικεντρώνεται στη ζωή των κρατουμένων στο Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου, όπου γράφτηκαν μεγάλες σελίδες τις Εθνικής Αντίστασης. Δίκαια το έχουν αποκαλέσει «το μοναδικό βιβλίο της σκλαβιάς»²⁹ καθώς γράφηκε ουσιαστικά μέσα στους καπνούς του αγώνα εναντίον των ναζί κατακτητών και των εγχώριων συνεργατών και υποτελών τους³⁰. Ο λαός έδωσε τότε τις μεγάλες μάχες του με τεράστιες απώλειες σε ανθρώπινο δυναμικό, αρκετά δυσανάλογες σε πληθυσμιακό επίπεδο για ένα μικρό κράτος όπως η Ελλάδα.

Όπως παρατίθεται στον πρόλογο του πεζογραφήματος³¹, γίνεται προσπάθεια να καταγραφούν και να διασωθούν όσο το δυνατόν περισσότερα γεγονότα εκείνης της εποχής. Αποτυπώνονται άγνωστες πτυχές που δίνουν πληρέστερη εικόνα τόσο για την περίοδο της Κατοχής και της Εθνικής Αντίστασης όσο και για το στρατόπεδο του Χαϊδαρίου ως τόπο εγκλεισμού. Αυτό είχε στο μυαλό του ο Θέμος Κορνάρος κατά τη σύνθεση αυτού του βιβλίου: να αναδείξει τα σημαντικά αυτά ιστορικά συμβάντα, βασικός συντελεστής των οποίων είναι ο απλός άνθρωπος³². Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι αυτό το πεζογράφημα αποτελεί ένα είδος χρέους που νιώθει ο ίδιος. Ως άνθρωπος των γραμμάτων, ο Κορνάρος αισθάνεται την ανάγκη να αποκαταστήσει την αλήθεια και να την παραδώσει ακέραιη στο κοινωνικό σύνολο, χωρίς αλλοιώσεις και παραχαράξεις. Ο ίδιος, μάλιστα, την περίοδο της πρώτης έκδοσης του πεζογραφήματος, σε άρθρο που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Ελεύθερα Γράμματα*,

²⁹ Βλ. Νίκος Καρύδης, «Το φιλολογικό 1945», *Ελεύθερα Γράμματα*, τχ. 34, 4 Ιανουαρίου 1946, σσ. 8 και 15.

³⁰ Σημαντικό μέρος εύπορων Ελλήνων τάχθηκαν με το μέρος των ναζί κατακτητών αποτελώντας ένα σημαντικό όπλο στα χέρια όχι μόνον της φασιστικής μηχανής αλλά και του μετέπειτα συντηρητικού και μετεμφυλιακού κράτους που ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας. Βλ. περισσότερα στο Νίκος Ν. Καρκάνης, *Οι δοσίλογοι της Κατοχής. Δίκες-παρωδία (Ντοκουμέντα, αποκαλύψεις, μαρτυρίες)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2018, σσ. 11-18.

³¹ Θέμος Κορνάρος, *Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2017, σ. 9.

³² Ο Κορνάρος θεωρεί ότι ο λαός είναι ο κύριος ρυθμιστής της ιστορίας και δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να δώσει σε άλλους τη δυνατότητα να καθορίσουν τη ζωή του τοποθετώντας τη σε δικά τους καλούπια και σταθμά.

επισημαίνει πως ο ουσιαστικά πνευματικός άνθρωπος διακρίνεται από το υψηλό αίσθημα ευθύνης του απέναντι στην ιστορία και την αλήθεια³³.

Το στρατόπεδο του Χαϊδαρίου αποτελεί μια σημαντική εμπειρία και του δικού του βίου, καθώς ο ίδιος είχε φυλακιστεί εκεί ως αριστερός κομμουνιστής αντιστασιακός όπου και παρέμεινε κρατούμενος από τον χειμώνα του 1944 μέχρι τις αρχές Σεπτεμβρίου της ίδιας χρονιάς, ένα μήνα πριν από την απελευθέρωση της Αθήνας στις 12 Οκτωβρίου 1944. Βασανίστηκε με άγριο τρόπο και βίωσε μαζί με πολλούς συναγωνιστές και συνοδοιπόρους του τη σκληρότητα του φασισμού και της ναζιστικής γερμανικής επιβολής³⁴. Το πεζογράφημά του απηχεί τη συγκλονιστική και τραυματική εμπειρία που έζησε εκεί, δίνοντας έμφαση σε γεγονότα και στιγμές από τον τόπο του στρατοπέδου. Αποτυπώνοντας την προσωπική μαρτυρία του για τα γεγονότα, ο αφηγητής-Κορνάρος καταγράφει πληροφορίες, απόψεις, σκέψεις και στοχασμούς μέσω των οποίων δίνει τη δική του οπτική για όσα έχουν συμβεί.

Είναι άξιο να προσεχθεί ο τρόπος με τον οποίο ο Κορνάρος βλέπει από μέσα τον χώρο του στρατοπέδου κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του. Η συγκεκριμένη τοποθεσία χαρτογραφείται ως ένας ζωντανός χώρος όπου γράφεται ένα μεγάλο και αξιόλογο τμήμα όχι μόνο της ελληνικής αλλά και της παγκόσμιας ιστορίας. Το στρατόπεδο δεν αποτελεί γι' αυτόν μια τοποθεσία-μουσείο στην οποία συνέβησαν στο παρελθόν κάποια γεγονότα αλλά έναν τόπο μνήμης και αγώνα για όλους τους ανθρώπους. Για την εκπλήρωση αυτού του σκοπού, η αφήγηση περιπλέκεται όμορφα και αρμονικά με την περιγραφή, δίνοντας ταυτοχρόνως την αίσθηση της δραματοποίησης και της ζωντάνιας. Ο αφηγητής, παρακολουθώντας τη συνεχή κινητικότητα του στρατοπέδου, δομεί τους μυθιστορηματικούς του χαρακτήρες ως ηρωικά πρότυπα με ανεξίτηλη επίδραση στο πέρασμα των χρόνων.

Ορισμένοι κατατάσσουν ειδολογικά το συγκεκριμένο πεζογράφημα στα χρονικά³⁵, λαμβάνοντας ως κριτήριο τη γραμμική αφήγηση των γεγονότων. Ωστόσο, η συγκεκριμένη άποψη δεν μπορεί να υιοθετηθεί διότι το πεζογράφημα παρουσιάζει ισχυρές ενδείξεις μυθοπλασίας, όπως οι διάλογοι των αφηγηματικών προσώπων που προσδίδουν μια επίπλαστη αμεσότητα.

³³ Θέμος Κορνάρος, Στέλιος Ξεφλούδας, «Οι πνευματικοί μας άνθρωποι. Εμπρός στα μεταπολεμικά προβλήματα», *Ελεύθερα Γράμματα*, τχ. 16, 24 Αυγούστου 1945, σ. 3.

³⁴ Βλ. Αργυρίου, *ό.π.*, σ. 125.

³⁵ Βλ. Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στην παραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 275.

Το πεζογράφημα διαρθρώνεται άτυπα σε δυο αφηγηματικά μέρη. Το πρώτο μέρος ξεκινά με τη σύλληψη του αφηγητή-Κορνάρου, την ανάκριση και τον βασανισμό του στα κτίρια της οδού Μέρλιν, τη μεταγωγή του στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου και τελειώνει με την εκτέλεση των διακοσίων αγωνιστών στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής την Πρωτομαγιά του 1944. Το δεύτερο μέρος περιγράφει τα γεγονότα που συνέβησαν μετά την εκτέλεση των αγωνιστών και ολοκληρώνεται τη στιγμή της απελευθέρωσης του αφηγητή και των συντρόφων του τον Σεπτέμβριο του 1944, όταν το στρατόπεδο διαλύεται. Κέντρο της ιστορίας αποτελεί η εκτέλεση των διακοσίων αγωνιστών την Πρωτομαγιά του 1944, η οποία συνδέει αρμονικά τα δύο μέρη του πεζογραφήματος, χωρίς ωστόσο να αποδίδεται αφηγηματικά.

Στο εισαγωγικό σημείωμα ο Κορνάρος αναφέρει ότι δεν επιθυμεί να περιγράψει με λεπτομέρειες την ατμόσφαιρα και τα βασανιστήρια της οδού Μέρλιν. Αν και δηλώνει την πρόθεσή του να συνθέσει μεταγενέστερα άλλο έργο γι' αυτά, δεν αποκλείει το ενδεχόμενο αυτή η «χωριστή εργασία» (σ. 9) να γραφεί και να εκδοθεί κάποια στιγμή όχι από τον ίδιο αλλά από κάποιον άλλο. Έτσι, το έργο του επικεντρώνεται στη ζωή των κρατουμένων στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου με βασικό του μέλημα να το αναδείξει στη συνείδηση του λαού ως τόπο μνήμης πέρα από ιδεολογικές τοποθετήσεις. Σε αυτό συμβάλλουν και οι πολλές αναφορές σε ιστορικά πρόσωπα, όπως ο Σουκατζίδης και στη δράση που αναπτύσσουν. Πρόκειται για πρόσωπα με ηγετικά και ηρωικά χαρακτηριστικά, που κατέχουν εξέχουσα θέση στην συνείδηση του αφηγητή, χωρίς ωστόσο η αφήγηση να εστιάζεται μόνον σε αυτά³⁶.

Η συνεχής και αδιάλειπτη προσοχή που δίνεται στους διακόσιους εκτελεσμένους της Καισαριανής είναι ιδιαίτερα εμφανής στο δεύτερο μέρος κατά την ανακοίνωση από τους Γερμανούς ναζί στρατιωτικούς των ονομάτων των μελλοθάντων και τη μεταγωγή τους με φορτηγά από το στρατόπεδο στον τόπο της εκτέλεσής τους. Δεν υπάρχει κάποια πρόταση που να αναφέρει ότι οι αγωνιστές μαζί με τον Σουκατζίδα εκτελέστηκαν. Αυτό δικαιολογείται από το γεγονός ότι ο Κορνάρος δεν επιθυμεί να περιγράψει το αποτρόπαιο θέαμα της εκτέλεσης των αγωνιστών, καθώς ο ίδιος αισθάνεται μεγάλο σεβασμό γι' αυτούς και επιθυμεί να τους αναδείξει σε πρότυπα αντίστασης και αγωνιστικότητας. Θυμίζοντας αρχαία τραγωδία, το έργο του δεν προκαλεί τον οίκτο του αναγνώστη περιγράφοντας με λεπτομέρειες την εκτέλεσή τους αλλά τον θαυμασμό του για τη θυσία τους.

³⁶ Αργυρίου, *ό.π.*, σ. 125.

Εξέχουσα θέση στην αφήγηση κατέχει η ηγετική φυσιογνωμία του Ναπολέοντα Σουκατζίδη. Κομμουνιστής αντιστασιακός, μορφωμένος και γνώστης της γερμανικής γλώσσας, διαδραματίζει καταλυτικό ρόλο στην εξέλιξη της ιστορίας στο στρατόπεδο. Θεωρώντας τον πρότυπο αξιοπρέπειας³⁷, ο Κορνάρος του αφιερώνει το πεζογράφημα, ενώ παράλληλα ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζει τη δράση και τη συμπεριφορά του στον χώρο του στρατοπέδου τον αναδεικνύει σε λαϊκή, ηγετική και λαοπρόβλητη προσωπικότητα με πανελλήνια εμβέλεια.

Ο Κορνάρος ως αφηγητής και δρων πρόσωπο γνωστοποιεί τις δικές του απόψεις αλλά και τον δικό του κοινωνικό προβληματισμό. Σε αντίθεση με τη *Σπιναλόγκα*, αναπτύσσεται εδώ ένας προβληματισμός με σαφή πολιτική προσέγγιση για την αποκτήνωση του ανθρώπου και την επιθυμία του να υποτάξει αυτούς που θεωρεί αδύναμους. Με επεξηγηματικό τρόπο, αναλύεται η κύρια αιτία κάθε πράξης και παράλληλα ακτινογραφείται όχι μόνο το γερμανικό αλλά και γενικότερα το φασιστικό και εθνικιστικό φαινόμενο.

Πτυχές και ερωτήματα που μένουν χωρίς κάποια απάντηση τη στιγμή τη συγγραφής οδηγούν στον άτυπο χωρισμό της αφήγησης στο πριν από την ημέρα της εκτέλεσης διάστημα, την 1η Μαΐου 1944, και στο διάστημα μετά το πέρας αυτής. Στο πρώτο μέρος καταγράφονται κυρίως οι συλλήψεις και τα βασανιστήρια, ενώ στο δεύτερο δεσπόζοντα ρόλο κατέχει ο κοινωνικός και πολιτικός στοχασμός έναντι των στιγμών της δράσης. Σε αυτό συμβάλλει και η παράθεση συλλογισμών, άλλοτε σε σύμπνοια με το παρόν κι άλλοτε σε ένα πιο ελεύθερα οργανωμένο χρονικά πλαίσιο από την πλοκή.

Οι συγκεκριμένες σκέψεις παρατίθενται ανάμεσα στις αναφορές και τις περιγραφές των γεγονότων και της δράσης των αφηγηματικών προσώπων. Στοχεύουν στο να δώσει ο αφηγητής μια δυναμική σε αυτά και να κατευθύνει τον αναγνώστη ως προς την εξέλιξη της ιστορίας. Υποβοηθούμενη από τη γραμμικότητα της αφήγησης, η μετάδοση της εμπειρίας γίνεται μέσω της χαρτογράφησης του στρατοπέδου, η οποία επιτυγχάνεται με την οπτικοποίηση των επιμέρους χώρων του: κράτησης, βασανιστηρίων, προαυλισμού και προετοιμασίας της σίτισης των κρατουμένων.

Το πεζογράφημα ξεκινά με μικρή αφιέρωση στη μνήμη του ήρωα της αντίστασης Ναπολέοντα Σουκατζίδη³⁸. Η αφιέρωση αυτή συνδέει το παρόν του

³⁷ Βλ. Θέμος Κορνάρος, «Ναπολέον Σουκατζίδης. Το μεγαλείο ενός αγωνιστή της αντίστασης», εφ. *Αυγή*, 17 Απριλίου 1960, σσ. 1 και 7.

³⁸ «Χαρισμένο στη μνήμη του εθνικού ήρωα Ναπολέοντα Σουκατζίδη» (σ. 7).

αφηγητή-συγγραφέα με το ιστορικό παρελθόν. Η χρονική απόσταση των γεγονότων (3 Σεπτεμβρίου 1943³⁹-1 Μαΐου 1944) μέχρι τη χρονιά της πρώτης έκδοσης του πεζογραφήματος (1945) είναι τόσο μικρή που πολλά από τα συμβάντα είναι πρόσφατα και χρήζουν άμεσης καταγραφής και διάσωσης στην ανθρώπινη μνήμη.

Θεωρώντας το στρατόπεδο του Χαϊδαρίου τόπο μνήμης και λαϊκής αντίστασης, ο Κορνάρος καλύπτει πίσω από την ανωνυμία τους αγωνιστές του, όπως αναφέρει στο *Σημείωμα* (σ. 9), για να τους εξυψώσει ως σύνολο σε ρόλο μυθικού αγωνιστή, κατακτώντας ως συλλογικός ιστορικός ήρωας παντοτινή υστεροφημία. Αντιθέτως, επιλέγει να παραθέσει τα πραγματικά ονόματα των Γερμανών ως καταγγελτική πράξη με στόχο να καταδείξει τη γύμνια του φασισμού και του ναζισμού σε όλα τα επίπεδα της ανθρώπινης ζωής

5. Σκόπιμα δεν αναφέρω τα πραγματικά ονόματα των τύπων που κινούνται στο βιβλίο. Σέβομαι το σπαραγμό των ανθρώπων που τα παιδιά τους δεν εγύρισαν πίσω. Τα ονόματα, όμως, των Γερμανών είναι πραγματικά. (σ. 9)⁴⁰

Ο Κορνάρος επιδιώκει να μείνουν οι αξιωματικοί ναζί στην ιστορία ως εχθροί της λαϊκής ψυχής και αντίστασης. Τους παρουσιάζει ως δούλους ενός φασιστικού, ολοκληρωτικού καθεστώτος που έχουν απολέσει την ελεύθερη βούλησή τους και αποτελούν έρμια και πειθήνια όργανά του. Είναι γι' αυτόν άτομα με χαμηλή αυτοεκτίμηση που βρίσκονται στο πλευρό των ναζί μόνο και μόνο για να νιώσουν την αίσθηση της εξουσίας, έστω και με αυτό τον τρόπο, δηλαδή τον βασανισμό άλλων ανθρώπων.

Η ιστορία ξεκινά με τη σύλληψη του αφηγητή και την προσαγωγή του στην οδό Μέρλιν από μια ομάδα Γερμανών ναζί στρατιωτών, μολονότι η σκηνή δεν παρατίθεται διεξοδικά. Στο εισαγωγικό σημείωμα, ο Κορνάρος δηλώνει σχετικά ότι δεν επιθυμεί να επιμείνει σε αναφορές βασανιστηρίων και αιματηρών σκηνών⁴¹. Παρουσιάζονται μόνο οι εικόνες που βλέπει από την είσοδο στα μπροστινά κτίρια, τα οποία βρίσκονται επί της οδού Μέρλιν. Εκεί βρίσκονται τα γραφεία που

³⁹ Ημερομηνία ίδρυσης του στρατοπέδου στο Χαϊδάρι.

⁴⁰ Βλ. σχετικά και το άρθρο του Θέμου Κορνάρου «Τα εγκλήματα των Χιτλερικών. Η αιματηρή συνεισφορά του ελληνικού λαού στον αντιφασιστικό αγώνα. Οι εκατοντάδες χιλιάδες εθελοντές της ελευθερίας. Η κατάρρευση και η πρώτη ημέρα της Κατοχής στην Αθήνα», εφ. *Αυγή*, 1 Απριλίου 1962, σσ. 1 και 7.

⁴¹ Στο εισαγωγικό σημείωμα διευκρινίζει: «Σκόπιμα δεν παραφόρτωσα το σχετικό κεφάλαιο με όλα τα φριχτά βασανιστήρια που γίνονταν πίσω από τους τοίχους του μεγάρου αυτού.» (σ. 9). Παρότι ο αφηγητής διαβεβαιώνει ότι δεν θα είναι εξαντλητικός στην αναφορά βίαιων πρακτικών των ναζί, παραβιάζει αρκετά συχνά τη δέσμευσή του προς τους αναγνώστες, αναφερόμενος με λεπτομέρειες σε αποτρόπαια και βάνουσα περιστατικά, κυρίως από τα ανακριτικά κτίρια αλλά και τα κρατητήρια της οδού Μέρλιν.

χρησιμοποιούσαν οι Γερμανοί ναζί για την ανάκριση και για την προσωρινή κράτηση των συλληφθέντων. Παρότι το κτίριο της οδού Μέρλιν δεν αποτελεί τον κεντρικό χώρο κράτησης του πεζογραφήματος, δίνονται γι' αυτόν κατατοπιστικές χωρικές πληροφορίες για τα σκαλοπάτια που οδηγούν στα υπόγεια κελιά και τα δεσμοτήρια, ικανές να ξυπνήσουν τη μνήμη όσων πιθανόν να έχουν ζήσει και οι ίδιοι αυτά τα γεγονότα⁴².

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στα ανακριτικά βασανιστήρια, που αποσκοπούσαν στο να ομολογήσει ο κάθε συλληφθείς, ακόμα και ψευδώς, τη συμμετοχή του σε αντιστασιακές δράσεις. Περιγράφεται ο χώρος των βασανιστηρίων και τα μέρη του σώματος που πλήττονται από τη βαναυσότητα των Γερμανών κατακτητών.

Ακούω και χτυπούνε τον άνθρωπο του γειτονικού κελλιού, κι αυτός μουγκρίζει. Ανάμεσ' από τ' άναρθρα μουγκρητά ξεχωρίζω και μερικές ακέριες λέξεις. Απ' αυτές βγαίνει πως δεν εξαρτάται από τον ίδιο να βγει όζω. Είναι δεμένος. Ξαλάφρωσα που συνεννοήθηκαν! Όμως το ξύλο δυνάμωσε κι οι διαταγές πύκνωσαν. Ξεκαθαρίζω πως τον προστάζουν να βρει τρόπο, όπως θέλει, να βγει το γρηγορότερο στο διάδρομο! Τότες δεν ακούω πια μήδε μουγκρίσματα, μήδε προσταγές. Γυρίζω προς το παραθυράκι της πόρτας μου. Σηκώνομαι στις μύτες των ποδιών και κολλάω το πρόσωπο στο άνοιγμα. Εκεί συναντήθηκα με το πιο ανατριχιαστικό πράγμα του κόσμου: Με δυο καταπράσινα, ασάλευτα μάτια, που με κυττάζουν κολλημένα κι αυτά στο παραθυράκι... (σ. 17)

Ανακαλώντας στη μνήμη του τις διαφορετικές μορφές βασανισμού του, ο Κορνάρος τις μεταδίδει με τρόπο «ευλαβικό» σε όλους. Καθώς η ιστορική μνήμη περνά από το φάσμα της προσωπικής εμπειρίας καταλήγει στη συλλογική σφαίρα με τρόπο που να εξισώνεται με τη φωνή όλων των κρατουμένων που βασανίστηκαν. Αν και αναφέρει μόνο τις δικές του συνθήκες κράτησης, οδηγείται στη συλλογικότητα και τη συντροφικότητα της ομάδας, δίνοντας στον βασανισμό του ισχύ μαρτυρίας για τους βασανισμούς όλων εκείνων που βρέθηκαν στην ίδια μοίρα με αυτόν.

Τα αφηγηματικά πρόσωπα στο *Χαιϊδάρι* παρουσιάζονται με μεγαλύτερη σαφήνεια και καθαρότητα, από ό,τι στο πεζογράφημα για τη Σπιναλόγκα. Ειδικότερα, στα στενά κρατητήρια της οδού Μέρλιν το σκοτάδι δυσκολεύει την εποπτεία του χώρου. Μόνο το μικρό καγκελόφραχτο παράθυρο της πόρτας βοηθά να έρχονται στα αυτιά του οι φωνές των άλλων φυλακισμένων αντιστασιακών. Λόγω των χτυπημάτων που έχει δεχθεί και της ζάλης που του έχουν προκαλέσει δεν μπορεί να προσδιορίσει πού ακριβώς βρίσκεται. Το μόνο που αντιλαμβάνεται αρχικά είναι η πέτρα που

⁴² Αντώνης Ι. Φλούντζης, *Χαιϊδάρι: Κάστρο και βωμός της Εθνικής Αντίστασης*, Παπαζήσης, Αθήνα 1986, σσ. 21-31.

χρησιμεύει για κρεβάτι, το τραπέζι και το συρόμενο πορτάκι στο ταβάνι, το οποίο ουσιαστικά είναι το πάτωμα του γραφείου των Ες-Ες απ' όπου του πετούν βρώμικο βραστό νερό σε μια προσπάθεια να πλήξουν το ηθικό του και να εξευτελίσουν την προσωπικότητά του.

Γυρίζω και κάθομαι στην πέτρα. Τίποτ' άλλο δεν έχω να κάνω, παρά να περιμένω. Στο κεφάλι μου έσταξε μια σταγόνα νερό. Είναι η υγρασία του τοίχου, λέω, και δε μετακινούμαι. Άλλωστε, θα ήτανε τόσο κωμικό να σ' ανησυχήσει εδώ μέσα μια σταγόνα νερό!... Όμως έπεσε κι άλλη, κι άλλη. Γυρίζω προς τ' απάνω, να δω. Το κελί μου ξαφνικά δεν έχει στέγη! Κι όμως, είμαι βέβαιος πως το βρήκα στεγασμένο. Καθώς προσπαθώ να θυμηθώ καλύτερα, βλέπω ν' αποκρεμείται από τ' άνοιγμα ένας Γερμανός στρατιώτης, που μου γελά σαρκάζοντας, μ' ένα άδειο, φαφούτικο στόμα. Έτσι που τον κυτάζω, κατακλύζεται το κατακόρυφο χάος του κελιού από νερά. Ζεματιστά νερά, που μπήκανε στη μύτη, στο στόμα, στα μάτια, στο στήθος. Τίποτα δεν έμεινε που να μη ζεματιστεί. Το πιο οδυνηρό κάψιμο είναι μέσα στ' αυτιά και στο μέτωπο (σσ. 15-16)

Πραγματικότητα και ιστορία περιπλέκονται με την προσωπική μαρτυρία. Πάνω σε αυτή δομείται κάθε ίχνος καταγραφής και εξιστόρησης. Ο Κορνάρος ως αφηγητής παρέχει και αυτός ένα είδος ιστορίας, όχι με την ακρίβεια του επιστήμονα ιστοριογράφου αλλά με την ενσυναίσθηση της λαϊκής ψυχής. Η εμπειρία του εγκλεισμού στα κρατητήρια της Μέρλιν επαληθεύει τον συγκεκριμένο ισχυρισμό. Η λαϊκή ψυχή του αγωνιστή διακατέχεται από αυθεντικότητα και σθένος. Είναι η ίδια που επιδρά σε κάθε πράξη αντίστασης τόσο σωματικής όσο και ψυχικής⁴³.

Η Μέρλιν αποτελεί τον πρώτο χώρο ανάκρισης και βασανισμού για τον συλληφθέντα αντιστασιακό. Είναι ένα μεταβατικό στάδιο πριν από τη μεταγωγή του στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου. Γι' αυτό και δεν παρουσιάζονται περισσότερες λεπτομέρειες όπως δεν αναφέρεται ούτε πώς έγινε η μεταφορά του από τη Μέρλιν στο Χαϊδάρι. Ο Κορνάρος παρουσιάζεται να ξυπνά νωρίς το πρωί, χωρίς να έχει καταλάβει πότε και πώς βρέθηκε στο στρατόπεδο. Θα μπορούσε να ειπωθεί πως αυτό είναι ένα αφηγηματικό τέχνασμα, καθώς έτσι ο ξυλοκοπημένος αγωνιστής παρουσιάζεται να προσπαθεί και πάλι να προσδιορίσει πού βρίσκεται στον χώρο.

⁴³ Ως μάχιμος και αλύγιστος αριστερός κομμουνιστής, που έχει περάσει ένα πολύ μεγάλο διάστημα της ζωής του κλεισμένος σε φυλακές και εξόριστος στη Μακρόνησο και σε άλλα κέντρα πολιτικών κρατουμένων, έχει βιώσει άσχημες εμπειρίες. Αυτές είναι που τον βοήθησαν να ξεδιπλώσει το ύφος της γραφής του και να μετατρέψει το ψυχολογικό βαρίδι σε μια δημιουργική σκέψη που θα τον βοηθήσει στο εγχείρημα της αποτύπωσής τους σε μορφή λογοτεχνικού κειμένου. Πβ. Σταύρος Σταυρίδης, «Μνήμη και καθημερινότητα της εξαίρεσης. Στρατόπεδο κρατουμένων Γυάρου» [στο] Σταύρος Σταυρίδης (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 294.

Ο αφηγητής Κορνάρος αρχίζει με την παράθεση εικόνων και δράσεων από το εσωτερικό του στρατοπέδου. Είναι σαν να κάνει στον αναγνώστη μια πρώτη ξενάγηση. Μάλιστα, δίνει αρκετές λεπτομέρειες τοπιογραφικού χαρακτήρα σε σχέση με την εσωτερική χωρική διαρρύθμιση των θαλάμων, των μπλοκ και των φυλακών. Αναφέρει ακόμη και τα νούμερα των κελιών, αλλά και τον αριθμό των ατόμων που βρίσκονταν σε αυτά σε μια προσπάθεια να αποδώσει με απτά στοιχεία όλα όσα ο ίδιος βλέπει και υφίσταται.

Ρίχνω μια ματιά στην περιοχή του Στρατοπέδου. Γύρω-γύρω τοίχος, δυο μέτρα ύψος. Κάθε διακόσα μέτρα σκοπιά, με Ιταλούς απάνω και πολυβόλα στραμμένα προς την αυλή. Στρατώνες καινούργιοι, άνετοι, τρίπατοι. Παραθύρια μεγάλα, πολλά. Αυλή ευρύχωρη. Κάθε χτίριο έχει το νούμερό του. Αριστερά μου βλέπω το «τρία». Μπροστά το «τέσσερα» και το «εικοσιένα». Λίγο πιο μπρος, το «20» φρεσκοασβεστωμένο, με διακοσμητικό κήπο μπροστά. Είναι το Διοικητήριο. Στο βάθος κλείνει τον κύκλο η οικοδομή «15», που ξεχωρίζει με τα μικροσκοπικά σιδερόφρακτα παραθυράκια και το μουχλιασμένο εξωτερικό. Ξεπροβαίνει από το βάθος το χτίριο αυτό, σα φοβέρα. Είναι η απομόνωση. Ο τόπος των βασανιστηρίων. Μνήμα! Και σα δαίμονας – φρουρός της κόλασης αυτής – στέκει, στην πόρτα που χάσκει ένας κοντοστρούμπουλος άνθρωπος με μελανά ξεπλυμένα μάτια. (σσ. 49-50)

Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στο μπλοκ 15 μέσα στο οποίο βρίσκονταν οι φυλακές απομόνωσης. Τις περιγράφει και αυτές με αρκετές λεπτομέρειες, δίνοντας μεγάλη βαρύτητα στον τρόπο με τον οποίο είναι κατασκευασμένο και σχεδιασμένο το κτίριο. Ωστόσο, το μάτι και το μυαλό του αφηγητή επικεντρώνονται στην κριτική αυτών που βλέπει, αναπτύσσοντας ευκρινέστερα τους προβληματισμούς του. Αυτό που τον εντυπωσιάζει είναι οι πολύ σκληρές και ανατριχιαστικές συνθήκες διαβίωσης των απομονωμένων κρατουμένων, που θεωρούνταν από τους Γερμανούς ναζί ως οι πιο επικίνδυνοι για τη δράση τους στην Εθνική Αντίσταση. Με τρεις γραμμές ο αφηγητής συνοψίζει την άποψη των Χαϊδαριωτών για το μπλοκ 15. Αποτυπώνει τον φόβο και τα αισθήματα αποτροπιασμού που υπάρχουν στην ψυχή του, όπως και όλων των κρατούμενων αγωνιστών και αντιστασιακών.

Ο κατάδικος ποτέ δε μεταχειρίζεται τη λέξη «απομόνωση». Αυτή δε λέει τίποτα. Όταν θα πει «15», όλοι ενδιαφέρονται να μάθουνε τι συμβαίνει. Γιατί είπε «15»; Τι γυρεύει στη μέση το «15»; Αξεχώριστος από την κατάσταση που εκφράζει το νούμερο αυτό είναι ο Αντρέας. Έτσι τον λένε τον αρχιβασανιστή της απομόνωσης.

Τρία νούμερα δε θα σβήσουνε ποτέ από τη μνήμη των ανθρώπων που πέρασαν από τούτο τον τόπο: Το «15», το νούμερο του μπλοκ που έμενε και το «21». (σσ. 49-50)

Έπεται η χωρική περιγραφή του μπλοκ 21. Παρουσιάζεται το πλήθος των ατόμων που βρίσκονταν φυλακισμένοι⁴⁴. Η αφήγηση εδώ επικεντρώνεται στο να περιγράψει όχι πώς ήταν διαρρυθμισμένος κάθε επιμέρους χώρος –καθώς ούτε ο αφηγητής επιθυμεί να θυμάται εκτενώς– αλλά πώς τον χρησιμοποιούσαν οι κατακτητές. Μόνο μια μικρή νύξη γίνεται για τον αριθμό των ειδικοτήτων που υπάρχουν εκεί⁴⁵. Παρουσιάζονται σιδεράδες, ράφτες, κοσμηματοπώλες και ωρολογοποιοί. Όλα αυτά τα επαγγέλματα εξυπηρετούν μόνον τις ανάγκες του στρατοπέδου, κυρίως των υψηλόβαθμων αξιωματούχων.

Στο «21» στεγάζονται όλες οι ειδικές υπηρεσίες, τα συνεργεία, όπως τα συνηθίσαμε. Από το κουρείο ως το ρολογάδικο. Από το σιδερά ως το ράφτη. Όλα τα επαγγέλματα, όλες οι τέχνες όλες οι πιο απίθανες ειδικότητες για την εξυπηρέτηση της φρουράς των Ες-Ες. (σ. 50)

Κατά τα άλλα, και σε αυτή την περίπτωση, δεν δίνονται λεπτομέρειες. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η χρήση του επιθέτου «απίθανες» (σ. 50) ως προσδιοριστικού του ουσιαστικού «ειδικότητες». Εκτός από την κυριολεκτική, η μεταφορική και ειρωνική σημασία της φράσης «απίθανες ειδικότητες» έχει μεγαλύτερη βαρύτητα, καθώς υποδηλώνει την εμπλοκή περισσότερων ανθρώπων στην υπηρεσία των Ες-Ες, από την οποία δεν εξαιρείται και η σύμπραξη στον βασανισμό και τις εκτελέσεις των Ελλήνων κρατούμενων του στρατοπέδου. Οι περιγραφές από το μπλοκ 21 προχωρούν και ολοκληρώνονται με την αναφορά στο δωμάτιο όπου φυλάσσονταν όλα τα αγαπημένα και προσωπικά αντικείμενα των κρατούμενων αγωνιστών. Αυτό το δωμάτιο συγκινεί αρκετά τον αφηγητή, καθώς βλέπει ενθύμια ζωής να βρίσκονται πεταμένα σε ένα δωμάτιο. Και πάλι περιορίζεται σε ελάχιστες πληροφορίες γι' αυτό, αρκετές όμως για να αναδείξουν την ατομική περιπέτεια ως αναπόσπαστο τμήμα της ιστορικής βαναυσότητας.

Μα του «21» μπλοκ η αξία δεν είναι στο πως στεγάζει τις τέχνες, τα επαγγέλματα και τα... γράμματα, αλλά για κάποιον άλλο λόγο. Μπροστά-μπροστά έχει ένα μακρόστενο διαμέρισμα, που, όταν η πόρτα του είν' ανοιχτή, σου κάνει την εντύπωση πλούσιου παλιατζίδικου. Βλέπεις κρεμασμένα στη σειρά παλτά, βαλίτσες, ομπρέλες, καμπαρτίνες, δίχτυα με κρεμμύδια, τσάντες μαθητικές, τσάντες μ' εργατικά σύνεργα, ό,τι μπορεί να βάλει ο νους σου. Και σ' ένα ιδιαίτερο χώρο κρέμονται χιλιάδες μικρά σακουλάκια με ονόματα πάνω. (σσ. 50-51)

⁴⁴ Μέσα στον θάλαμο αυτόν συστεγαζόταν και ο θάλαμος 15, το λεγόμενο μπλοκ 15 με τους κρατούμενους που θεωρούνταν από τους ναζί οι πιο επικίνδυνοι ως οι περισσότερο ενταγμένοι σε αντιστασιακές οργανώσεις.

⁴⁵ Βλ. Φλούντζης, *ό.π.*, σσ. 44-92.

Στη συνέχεια η αφήγηση επιστρέφει και πάλι στους εξωτερικούς χώρους, σε έναν δεύτερο στρατώνα φραγμένο με συρματοπλέγματα. Το μάτι του αφηγητή κοιτάζει προς τα δεξιά και προς τα αριστερά προσπαθώντας να δει και να ξεχωρίσει τις ανθρώπινες μορφές από τον απέναντι χώρο. Μόνο όμως όταν εστιάζει μακριά και σε βάθος μπροστά του, αντιλαμβάνεται την παρουσία των γυναικών και των παιδιών του στρατοπέδου. Οι γυναίκες βρίσκονταν σε απομονωμένο χώρο, σε εύλογη και σημαντική απόσταση από τον χώρο των ανδρών κρατουμένων⁴⁶. Και αυτές βρίσκονται στην ίδια μοίρα με τους άνδρες και έχουν βρεθεί στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου φυλακισμένες για τη δράση τους και τον αγώνα τους

Όξω απ' το κύριο χιτριακό συγκρότημα, προς τ' ανατολικά, υψώνεται μια άλλη όμοια στρατώνα. Χωρίζεται από μας με συρματοπλέγματα. Εκεί απαγορεύεται να πλησιάσουμε. Το πολύ 600-700 μέτρα μας χωρίζουν. Ξεχωρίζουμε τις σιλουέτες των κατάδικων γυναικών, μα είν' αδύνατο να γνωρίσουμε πρόσωπα. Μόνο από το ντύσιμο, το χρωματισμό του ρούχου ή την πορπατησιά μπορείς να ξεδιακρίνεις τη γυναίκα ή τη Μάνα σου. Ξεχωρίζεις επίσης πως υπάρχουνε παιδιά μωρά που βυζαίνουν ακόμα ή πιο μεγάλα, ως έξι χρονώ. Οι μεγαλύτερες ηλικίες μπαίνουνε στην κατηγορία των αντρών και μένουν κοντά μας, εκτεθειμένες στους ίδιους κινδύνους, στις ίδιες στερήσεις, στους ίδιους κατατρεγμούς. (σ. 51)

Οι αναφορές σε αυτές είναι περιορισμένες λόγω της απόστασης που χωρίζει τους δύο χώρους κράτησης. Ο διαχωρισμός που έχει επιβληθεί δυσχεραίνει την οπτική επαφή με το απέναντι μέρος. Ωστόσο, παρά την απόσταση και την εκ των πραγμάτων επιλεκτική παρουσία τους στο πεζογράφημα, ο αφηγητής αντιμετωπίζει ισότιμα τις γυναίκες δίνοντας και σε αυτές το αγωνιστικό σκήπτρο⁴⁷.

Ο προβληματισμός που αναπτύσσεται στο τέλος του κεφαλαίου «Οι δήμιοι»⁴⁸ αποτελεί και τη βασική άποψη που εκφράζει ο αφηγητής για τον χώρο του στρατοπέδου. Με καθυστέρηση, επιχειρείται μια σύντομη ιστορική αναδρομή από το χρονικό σημείο της ίδρυσης του στρατοπέδου⁴⁹. Ωστόσο, δίνεται μόνον ο μήνας ίδρυσής του χωρίς να αναφέρεται η ακριβής ημερομηνία. Τον αφηγητή δεν τον

⁴⁶ Η δόμηση του χώρου και οι συνθήκες διαβίωσης στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου που αποτυπώνει το πεζογράφημα του Κορνάρου αξίζει να παραβληθούν με τα όσα αναφέρονται στη μελέτη της Δήμητρας Λαμπροπούλου *Γράφοντας από τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων 1947-1960*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σσ. 35-47.

⁴⁷ Ας σημειωθεί ότι πολλές ήταν φυλακισμένες μαζί με τα παιδιά τους, αρκετά από οποία ήταν βρέφη. Βλ. ειδικότερα Τασούλα Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, εκδ. Κουκκίδα, Αθήνα 2013, σσ. 283-299.

⁴⁸ Βλ. *ό.π.*, σσ. 53-56.

⁴⁹ Περισσότερα στοιχεία και υλικό υπάρχουν στο βιβλίο του Αντώνη Ι. Φλούντζη (*ό.π.*), ο οποίος ήταν γιατρός στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου. Το βιβλίο αυτό αναφέρεται διεξοδικά στην ίδρυση και τη λειτουργία του στρατοπέδου από την πρώτη ημέρα της λειτουργίας του μέχρι και το κλείσιμο και τη διάλυσή του.

ενδιαφέρει η ακρίβεια, δεν αποβλέπει στο ιστορικό τεκμήριο αλλά σε μία κατάθεση ψυχής και σκέψης.

Ιδρύθηκε το Σεπτέμβρη του 1943. Σ' εποχή που οι Γερμανοί πιστεύανε ολόψυχα στη νίκη. Στην υποταγή όλης της Ευρώπης. Το πιο σοβαρό εμπόδιο, που ορθώθηκε στο δρόμο τους, ήταν η αντίσταση του Ελληνικού Λαού. Κατά μέτωπο επίθεση δεν έδωσε τίποτα. Το ισχυρότατο αυτό φρούριο τους ανησυχούσε, γιατί βρισκόταν στο πιο νευραλγικό σημείο της Ηπείρου. Έπρεπε να λείπει με κάθε τρόπο. Σ' αυτό το σημείο ήρθαν να βγάλουν τους Γερμανούς από τη δύσκολη θέση τους οι «εγκληματίες πολέμου». Οι σκοτεινοί άνθρωποι της «Ειδικής Ασφάλειας». Κι ακόμη, μια δεύτερη κατηγορία «Ελλήνων»: Αυτοί που τρομοκρατημένοι κηρύχνανε «αποχή» και «συνεννόηση» με τον κατακτητή. Όχι αντίσταση! Όχι αντάρτες κι απεργίες και σαμποτάζ. Αυτά τα γράφανε κιάλας στις εφημερίδες και σε... παράνομα φυλλάδια οι διανοούμενοι της θλιβερής αυτής παράταξης. Τα πρώτα ελεεινά θύματα του κατακτητή της «Ειδικής Ασφάλειας». (σσ. 52-53)

Με τρόπο κατανοητό, εξηγεί τους λόγους που οι ναζί το ίδρυσαν και το χρησιμοποίησαν και εκφράζει τους συλλογισμούς του ως κρατούμενος, φιλτραρισμένους μέσα από τη βαρύτητα του βιώματος αλλά και την ιδεολογική και πολιτική επένδυση του Κορνάρου. Ο τόπος του στρατοπέδου ταυτίζεται με ένα εγχείρημα ψυχολογικής πίεσης των ναζί σε βάρος του αγωνιζόμενου ελληνικού λαού που αντιστέκεται: η πρόκληση για τον κατακτητή έγκειται στο να συντρίψει κάθε απόθεμα αντοχής της ανθρώπινης φύσης. Το Χαϊδάρι αντιμετωπίζεται ως τόπος πάλης ανάμεσα στην καθαρότητα και το σθένος των Ελλήνων αγωνιστών από τη μια πλευρά, και τη μικροψυχία των Γερμανών κατακτητών από την άλλη⁵⁰.

Οι ιδιαίτερες συνθήκες διαβίωσης που επικρατούν στο στρατόπεδο απηχούν συγκεκριμένες πρακτικές επικοινωνίας και δράσης των Γερμανών κατακτητών. Στο πλαίσιο των επιδιώξεών τους, το στρατόπεδο του Χαϊδαρίου δεν αποτελεί μόνον ένα τόπο συγκέντρωσης κρατουμένων και εξόντωσης, αλλά επιχειρείται να προβληθεί ως σημείο φόβου και τρόμου για όλους όσοι βρίσκονται έξω από αυτό και συνεχώς αντιστέκονται εναντίον τους⁵¹. Έτσι, προσλαμβάνει τον χαρακτήρα παραδείγματος, μιας ιδιότυπης σχολής που φιλοδοξεί με τη βία και τη βαρβαρότητα να αναγάγει τον τρόπο και την υποταγή σε στοιχείο κανονικότητας της καθημερινής ζωής των κατακτημένων και εκτός στρατοπέδου:

⁵⁰ Βλ. και Θεόδωρος Μιχ. Τσερπές, *Το άγιο Χαϊδάρι. Ημερολόγιο Κατοχής*, Διογένης, Αθήνα 2007, σσ. 199-214.

⁵¹ Πβ. στην ίδια προοπτική την άποψη του Giorgio Agamben για το στρατόπεδο ως «κρυφή μήτρα και νόμο του πολιτικού χώρου εντός του οποίου εξακολουθούμε να ζούμε» (*Homo sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφ. Παναγιώτης Τσιαμούρας, επιμ. Γιάννης Σταυρακάκης, Scripta, Αθήνα 2005, σ. 256).

Οι Γερμανοί μόνοι τους ποτέ δεν θα μπορούσαν να συλλάβουν και να εκτελέσουν ένα σχέδιο υπονομευτικό, που απαιτούσε φαντασία και τεράστιες ψυχολογικές ικανότητες.

Η υποταγή της ελληνικής ψυχής, η δουλοποίηση του Λαού μας, το σβήσιμο της προσωπικότητας του Έλληνα. Αυτό είναι το σχέδιο που απαιτούσε την ίδρυση του Χαϊδαριού. Της Σχολής του Χαϊδαριού, που είχε μοναδικό σκοπό την κατασκευή δούλων, ηττοπαθών και προδοτών. Εργαστήριο, δηλαδή, παρασκευής ειδικών μικροβίων για τη μετάδοση της πανούκλας του πανικού στον Ελληνικό Λαό. (σ. 53)

Από την άλλη πλευρά, οι έγκλειστοι αγωνιστές αντιστρέφουν ολοκληρωτικά τον σκοπό της ίδρυσης του στρατοπέδου αποτρέποντας την εδραίωση φοβικών αισθημάτων. Ο ψυχισμός των κρατουμένων εξηγείται κατά του πειθαναγκασμού που θέλουν να επιβάλουν οι ναζί, μετατρέποντας τον χώρο κράτησης και βασανισμών σε αντιστασιακό χώρο δυναμισμού και αγώνα. Γίνεται ο ουσιαστικός κυρίαρχος του στρατοπέδου, παρότι βρίσκεται κάτω από τη στυγνή ναζιστική κυριαρχία, και προοδευτικά οδηγεί στη διάλυσή του.

Ένα πρώτο παράδειγμα αντίστασης που αναδεικνύει το σθένος και τη γενναιότητα των κρατουμένων αποτελεί η παράνομη εφημερίδα με κείμενα αγωνιστικά και αντιστασιακά που έφεραν στο στρατόπεδο, κομμένη σε οκτώ μέρη, οι ισάριθμοι κατάδικοι που επέστρεψαν από αγγαρεία στον Σκαραμαγκά.

Ήρθε μια φημερίδα στο Στρατόπεδο. Την έφερε η αγγαρεία των καταδίκων, που είχε πάει στα καταναγκαστικά έργα του Σκαραμαγκά. Στα οχτώ την μοίρασαν και καθένας έκρυψε από ένα κομμάτι, για να περάσει μέσα. Το ειδικό συνεργείο των αναγνωστών την συναρμολόγησε στα σκοτεινά. Νύχτα προχωρημένη ανακοινώθηκαν τα νέα μέσα στους θαλάμους μας. (σ. 57)

Στο πεζογράφημα δεν αναφέρεται ούτε ο τίτλος της εφημερίδας ούτε η ακριβής ημερομηνία κυκλοφορίας της. Το μόνο που μπορεί να υποτεθεί είναι ότι πρόκειται για παράνομο αριστερό-μαρξιστικό έντυπο. Οι αντιστασιακές και παράνομες εφημερίδες της Κατοχής⁵² εκδίδονταν κατά κανόνα σε μονόφυλλα, δηλαδή σε ένα φύλλο

⁵² Κατά τη διάρκεια της Κατοχής εκδόθηκαν και κυκλοφόρησαν πολλές εφημερίδες. Κάποιες από αυτές ήταν πολιτικά ενταγμένες στη δεξιά, έχοντας συχνά εθνικιστικό και φιλοβασιλικό περιεχόμενο. Κάποιες άλλες ήταν ακροδεξιές με φιλοναζιστικό πρόσημο και κατεύθυνση. Μερικές, τέλος, ήταν υπέρμαχες της Αντίστασης, ακολουθώντας όμως συντηρητική γραμμή. Ενδεικτικά, μπορεί να αναφερθούν οι εξής: *Ελληνικόν Αίμα*, *Ελληνική Γνώση*, *Ελληνικός Αγών*, *Ελληνικός Δρόμος*, *Ελληνική Ανδρεία*, και τα *Ελληνικά Νειάτα*. Μεγάλος αριθμός παράνομων εφημερίδων της Αντίστασης είχαν αριστερό περιεχόμενο και περιείχαν πλήθος αντιστασιακών δημοσιεύσεων. Εκτός από τον *Ριζοσπάστη*, την εφημερίδα του Κ.Κ.Ε., κυκλοφόρησαν και τα έντυπα *Ο αντάρτης*, *Πάλη*, *Αγώνας* καθώς και εφημερίδες που εκδίδονταν από την ΕΠΟΝ, όπως *Εμπρός* και *Ενωμένα Νειάτα*. Ακόμη σημαντικές ήταν οι εφημερίδες *Λευτεριά*, *Διαφώτιση*, *Φωνή του Λαού*, *Φλόγα*, η *Μάνα*, *Μηνιάτικος Αντάρτης*, *Λαϊκή Φωνή*. Υπήρχαν βέβαια και νόμιμες εφημερίδες, συντηρητικές κατά πλειοψηφία, όπως η εφημερίδα *Η Έφοδος*.

τυπωμένο μπρος-πίσω, με κείμενα και από τις δύο πλευρές. Αυτό γινόταν όχι μόνο για να αποτραπεί η σύλληψη των αγωνιστών αλλά και για λόγους οικονομίας χώρου, ώστε να είναι πιο εύκολη η ανάγνωσή της από πολλά άτομα ταυτόχρονα. Με αυτόν τον τρόπο, οι έγκλειστοι κατάφερναν να ενημερώνονται για την πορεία της Εθνικής Αντίστασης και, παράλληλα, παρέμεναν σε εγρήγορση που τους βοηθούσε στη μετέπειτα δύσκολη και βασανιστικά αβέβαιη πραγματικότητα του εγκλεισμού τους.

Ο αφηγητής αισθάνεται υποχρεωμένος να καταγράψει τη σκηνή που η εφημερίδα ανασυντίθενται και παίρνει την κανονική της μορφή⁵³. Το Χαϊδάρι γίνεται έτσι η πηγή από την οποία αναβλύζει παράδοξα μεγάλη αισιοδοξία. Ο λόγος είναι ότι η ψυχή μένει όρθια και δεν θέλει να παραδοθεί σε μια οριστική απώλεια. Αυτό φρονεί και ο αφηγητής και θέλει πάση θυσία να το αναδείξει, καθώς αποτελεί βασικό στοιχείο και των βιωμάτων του και της ιστορίας. Το επιτυγχάνει σε μεγάλο βαθμό προβάλλοντας τις συναισθηματικές αντιδράσεις των συγκρατούμενων του όταν γίνεται γνωστή η είδηση για την εφημερίδα και, συγχρόνως, καταθέτοντας τη δική του θέση.

Περιγράφοντας τον κεντρικό θάλαμο στο εσωτερικό του στρατοπέδου, όπου συνωστίζονται οι περισσότεροι, ο αφηγητής αναφέρεται στις θέσεις και τον τρόπο που κάθονται, επισημαίνει το ξεθωριασμένο χρώμα των τοίχων που συνδυάζεται με την έλλειψη καθαριότητας και την κουρασμένη όψη των ανθρώπων.

Κίνηση που μιλά τόσο χαρακτηριστικά και τόσο τέλεια στην ξεχωριστή και ευαίσθητη ψυχosύνθεση του Χαϊδαριώτη. Το φόντο του πίνακα ήτανε κινούμενα φαντάσματα, ακαθόριστου σχήματος, που λες κι ήτανε χρισμένο με φώσφορο και κάθε τόσο περνούσαν από το βαθύ σκοτάδι στο σύθαμπο κι απότομα στο κατάσπρω ή στο σκοτωμένο κόκκινο χρώμα. (σ. 58)

Ωστόσο, ούτε η ωχρή και σκοτεινή ατμόσφαιρα ούτε οι ανθυγιεινοί χώροι στους οποίους στριμώχνονται οι κρατούμενοι κατορθώνουν να δηλητηριάσουν το μυαλό και τις ψυχές των αγωνιστών.

Ξαφνικά έβλεπες να ξεκολλάει από τα φαντάσματα του βάθους κάποιος ίσκιος. Να μεγαλώνει, να τεντώνεται και, δρασκελίζοντας – με το έτσι θέλω – όλο το χώρο, να κινείται μπροστά, να γίνεται σαν ίσκιος ανθρώπου, σα σατανάς έπειτα που τσαλαπατά τους άλλους κολασμένους κι έρχεται στο φως, κι όλο και πιο μπρος, στην πρώτη σειρά, ώσπου φωτίζεται, πελώριος, κουρεμένος, μισόγδυτος, με χέρια που κρέμονται σαν απελπισμένα. Δεν είναι ο

Για περισσότερα στοιχεία, βλ. Νικόλαος Αθ. Αναγνωστόπουλος, *Παράνομος τύπος της Κατοχής 1941-1944*, Historia, Αθήνα 2016.

⁵³ Το έντυπο περνούσε συνήθως κάτω και μέσα από μικρές κρύπτες σπασμένο σε κομμάτια και έκανε τον γύρο του στρατοπέδου.

Κώστας αυτός που βλέπεις. Αυτό το ξέρει όλος ο θάλαμος, πως δεν είναι ο λατόμος ο Κώστας, που όταν πιάσει την αξίνα αναγκάζει τη γη κι αναστενάζει. Είναι η αγωνία του Βάθους. Της μακρινής, της τελευταίας παράας η αγωνία. (σ. 58)

Οι ενδόμυχοι φόβοι και το άγχος σχετίζονται με την επιβολή πιθανής σκληρής καταναγκαστικής εργασίας υπό την απειλή βασανισμών ή όπλου, ή και με την εκτέλεση επί τόπου ή σε απόσπασμα. Ο αφηγητής επιμένει να αναφέρεται στην ψυχοσύνθεση των εγκλείστων και στην προσπάθειά τους να συμβιώσουν με αυτόν. Το παρόν σε αυτόν τον χώρο είναι δυσοίωνο και καθορίζει, σε σημαντικό βαθμό, άμεσα ή έμμεσα το μέλλον. Ο αγωνιστής δεν μπορεί να συμβιβαστεί με αυτό και ο αφηγητής τον συμμερίζεται, καθώς και αυτός βρίσκεται στην ίδια μοίρα⁵⁴. Έτσι, αναπτύσσεται γρήγορα ένα αίσθημα συλλογικότητας, αγάπης και συντροφικότητας ανάμεσα στους κρατούμενους του στρατοπέδου.

Ο αφηγητής αισθάνεται την ανάγκη να δώσει μια γενική εικόνα του εξωτερικού μεγάλου προαυλίου κατά τη διάρκεια των καταναγκαστικών εργασιών, οι οποίες είναι, κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, άσκοπες μετακινήσεις μεγάλων πετρών, επίπονο σκάψιμο του εδάφους, χωματουργικές εργασίες που θυμίζουν λατομείο. Οι εργασίες αυτές αποτελούν ασκήσεις βασανισμού και στοχεύουν στην πρόκληση κόπωσης και σοβαρών τραυματισμών. Ο αφηγητής δεν τις περιγράφει με άμεσο τρόπο, αλλά τις αφήνει να εννοηθούν, χωρίς να καθίσταται σαφές αν αναφέρεται κυριολεκτικά σε εκτέλεση, ή αν οι εργασίες παραλληλίζονται με εκτέλεση⁵⁵. Περιγράφεται με έμφαση η αποπνικτική ατμόσφαιρα του στρατοπέδου όπου ο εξωτερικός χώρος του προαυλίου δένει με το παραμελημένο και ωχρό εσωτερικό του.

Είναι ζήτημα αν οι 200 άντρες του θαλάμου έχουνε όλοι μαζί τρία μισά. Κι όμως, αύριο έχει νταμάρι. Εκτέλεση. Η μυρουδιά τ' αναμμένου τσιγάρου απλώνεται παντού, σ' όλες τις γωνιές, ερεθίζει όλα τα ρουθούνια, τραυματίζει τη θέληση, ξυπνά θεριά τα πάθη, τις αγωνίες, τις έγνοιες, τα παράπονα, τις ζήλιες, τις λαχτάρες, παλιά μίση και παλιές αγάπες, διαλεί τα σκοτάδια και τις νύχτες, δρασκέλά τα αυριανά μνήματα και καλεί τον ανήμπορο κατάδικο στην άπλα του κόσμου με τα φεγγάρια, τους ήλιους, τα λιβάδια και τους παραδείσους. (σσ. 59-60)

Αξιοσημείωτη είναι η ενασχόληση του αφηγητή με δύο πρόσωπα που έχουν εκ διαμέτρου αντίθετη θέση στο στρατόπεδο: έναν άνδρα ηλικίας σαράντα πέντε ετών με

⁵⁴ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφ. Καίτη Χατζηδήμου και Ιουλιέττα Ράλλη, θεώρηση Άλκης Σταύρου, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1989, σσ. 12-44.

⁵⁵ Για τις καταναγκαστικές εργασίες των εγκλείστων στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου, βλ. Φλούντζης, *ό.π.*, σσ. 45-99.

καθήκοντα στραγαλατζή, επιφορτισμένου δηλαδή με τον σκληρό βασανισμό των κρατουμένων με ειδικά εργαλεία, και έναν ηλικιωμένο άνδρα που μυεί τον αφηγητή στη ζωή του στρατοπέδου. Για τον πρώτο, το μόνο που αναφέρει διεξοδικά είναι ότι επιστατεί τις καταναγκαστικές εργασίες. Σε αυτόν που δίνει μεγάλη σημασία είναι ο ηλικιωμένος άνδρας που βρίσκεται και αυτός στον ελεύθερο θάλαμο του στρατοπέδου. Σύμφωνα με τη δέσμευση που είχε διατυπώσει ο Κορνάρος στο εισαγωγικό σημείωμα, δεν αναφέρεται ούτε το όνομα ούτε η ηλικία του, παρά μόνο το αρχικό γράμμα του ονόματός του, συν τοις άλλους και από σεβασμό για τους κομμουνιστές συντρόφους του που εκτελέστηκαν και βασανίστηκαν στο στρατόπεδο. Ο νυχτερινός περίπατος του αφηγητή στον μεγάλο θάλαμο, η θέα των κοιμισμένων κρατουμένων μαζί με άλλους που ανταλλάσσουν ήρεμες συζητήσεις δίνει μια αρμονική νότα στον χώρο που πρόσκαιρα αναστέλλει τον προβληματισμό του λίγο πριν αυτός επανέλθει με μεγαλύτερη ένταση.

Κοντά μου είναι ξαπλωμένος ο τραγικότερος πατέρας του κόσμου, ο Λ., ηλικιωμένος, αξιοσέβαστος και τόσο γλυκομίλητος άνθρωπος! Τον συνάντησα πρώτη φορά σ' ένα διάδρομο της Μέρλιν. Και θυμούμαι πάντα μ' ευγνωμοσύνη πως μου χαμογέλασε τόσο ανθρώπινα μέσα σε κείνη την κόλαση. Δες και σε χαϊδεύει όταν μιλεί. Δεν είναι από τους ανθρώπους που μάθανε το πρόβλημα της «εμφάνισης» από τα σχολεία, τα κέντρα πολυτελείας ή τα αισθητικά δοκίμια. Αυθύπαρκτο είναι μέσα του, σαν ένστιχο. Ξέρει κάθε στιγμή πώς να σου μιλήσει, πώς να γελάσει και πώς να επιβληθεί. Δε σε προσβάλλει ποτέ η παρουσία του κι η συμπεριφορά του. Αντίθετα, λαχταράς να σε κυτάξει, να σου κουβεντιάξει, να σου ζητήσει ακόμη κάτι. Το σοβαρότερο: «Ό,τι και αν ζητήσεις σε τούτο τον τόπο, δανεικό ή χάρισμα, έχει μια κολοσσιαία αξία, που σ' εμποδίζει να επαναλάβεις την αίτηση δεύτερη φορά.» (σ. 61)

Συναισθήματα, νοητές εικόνες και σκέψεις κατακλύζουν το κείμενο θέτοντας τους κρατουμένους σε εγρήγορση για το επικείμενο, αβέβαιο μέλλον. Κανένας από τους εγκλειστούς δεν γνωρίζει ποια θα είναι η τύχη του. Ο αφηγητής είναι σαν να μπαίνει στο μυαλό τους εκφράζοντας, μαζί με τη δική του, και τις δικές τους σκέψεις. Δεν πρωτοτυπεί ούτε φαίνεται να νιώθει άνετα να το πράξει: μιλάει εξ ονόματος όλων. Σε ανοιχτή αναμέτρηση με τη λήθη, ο Κορνάρος προσπαθεί να συγκρατήσει γεγονότα, να καταγράψει το καθετί για να το μεταδώσει και στους υπόλοιπους που βρίσκονται έξω από το στρατόπεδο⁵⁶.

Η ζωή στο στρατόπεδο είναι διαφορετική και δεν μοιάζει με καμία άλλη εμπειρία. Ενδεικτική είναι η σκηνή του ξυλοδαρμού ενός άνδρα σε μεγάλη ηλικία που

⁵⁶ Πβ. Foucault, *ό.π.*, σσ. 64-89.

προσπαθεί να συνομιλήσει με τον Κόβατς, τον αξιωματικό των Ες-Ες. Ο δεύτερος, θεωρώντας ότι ο υπερήλικας τον βρίζει, τον χτυπάει με σφοδρότητα για αρκετή ώρα.

Ο «σοφότερος» εξηγητής ονείρων είν' ένας γέρος τσέλιγκας κάπου 86-90 χρονώ, από της Θεσσαλίας τα μέρη.

Οι Γερμανοί του πήρανε τα κοπάδια του –κάπου τρεις χιλιάδες πρόβατα– και μαζί με τα κοπάδια κι αυτόν για να τα βόσκει. Λίγον καιρό όμως τα κρατήσανε τα ζωντανά. Άλλα πουλήθηκαν στη μαύρη αγορά, άλλα γίνανε μεζές στα γλέντια των Ες-Ες και τα πιο αχαμνά τα πετάζανε στα καζάνια των μονάδων, για συσσίτιο των στρατιωτών.

Το γέροντα με την αγκλίτσα του τον στείλανε εδώ χωρίς ανάκριση κι είναι ξεχασμένος οχτώμιση μήνες. Ασφαλώς τ' όνομά του δεν είναι καταγραμμένο σε κανένα τεφτέρι.

[...]

Όταν καμιά φορά ξεχαστεί και σιμώνει προς το χτίριο των Γερμανών, εξορμά ο Κόβατς και πέφτει απάνω του με το βούρδουλα. Αυτός ο κακομοίρης με το πρώτο σωριάζεται χάμω. Γίνεται ένα κουβαράκι και περιμένει το τέλος ακίνητος, γιατί δεν έχει καθόλου δύναμη να αλλάξει θέση.

(σ. 77)

Η αναφορά στο παραπάνω περιστατικό από την καθημερινή ζωή του στρατοπέδου, επιβραδύνοντας την αφήγηση, λειτουργεί ως έμμεση καταγγελία για τη γερμανική βαρβαρότητα. Η λιτότητα της καταγραφής αναδεικνύει την αχρειότητα της πράξης και υποβάλλει σε σκέψεις για τη σημασία της επιβολής και την ουσία της ανδρείας. Το κενό στην περιγραφή των τεκταινομένων στον χώρο του στρατοπέδου διαδέχεται η ανάπτυξη ιδεολογικού πολιτικού προβληματισμού⁵⁷.

- Είπαμε: Όξω γίνεται ο μεγαλύτερος πόλεμος που γνώρισε η Ιστορία. Δίνεται η φοβερότερη μάχη που είδε ο βασανισμένος ο τόπος μας. Πολεμήσαμε και τώρα συνεχίζουνε άλλοι εναντίον του σκοτεινότερου και του πιο ανελέητου εχθρού. Την αντίσταση την είχαμε αρχίσει εμείς γιατί τον τόπο μας τον θέλουμε για μας και για τα παιδιά μας. Τις γυναίκες μας όχι σκλάβες του κρεβατιού των Ούννων. Στη μάχη απάνω πιαστήκαμε αιχμάλωτοι. Ο εχθρός, ποδοπατώντας κάθε δίκαιο, κάθε ανθρώπινο αίσθημα και κάθε πολεμική τιμή, μας μεταχειρίζεται σα μέσα εκβιασμού των αδελφών μας που συνεχίζουνε τη μάχη για την ελευτερία. Μας δολοφονεί. Σήμερα πάλι θα πάρει μια παρτίδα από μας. (σ. 82)

Σε λογοτεχνικό και μυθιστορηματικό επίπεδο επαληθεύεται η άποψη του αφηγητή-Κορνάρου για το ορμητήριο-Χαϊδάρι. Ο προβληματισμός του εξυψώνει ακόμη περισσότερο τους αγωνιστές του στρατοπέδου στα μάτια των αναγνώστη. Κινούμενοι

⁵⁷ Πιθανώς, οι σκέψεις του Κορνάρου απορρέουν και από ιστορικά γεγονότα που όμως εδώ δεν αναφέρονται, όπως οι εργατικές απεργίες και οι μαζικές κινητοποιήσεις της Θεσσαλονίκης τον Μάιο του 1936. Γνωστό είναι και το έργο του *Θεσσαλονίκη 9-11 Μάη του 1936 (Οι αγώνες του λαού)*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2017.

στη σφαίρα του υπερφυσικού, παρουσιάζονται από τον αφηγητή ως απόστολοι, οι οποίοι λειτουργούν ως πρωτοπόροι εκ των έσω στους κοινωνικούς αγώνες.

Μ' αυτό το πνεύμα, κάθε τέτοιο πρωινό, μιλούνε οι απόστολοι και ζητούνε τη γνώμη της μάζας. Και του τελευταίου ακόμη η γνώμη πρέπει ν' ακουστεί.

- Να ειδοποιηθούνε όξω τα παιδιά να κάνουνε τη δουλειά τους όπως νομίζουνε καλύτερα, χωρίς να θυμούνται καθόλου πως υπάρχουμε. Εμείς εδώ μέσα δεν μπορούμε να κρίνουμε. Είμαστε χωρίς ξεκαθαρισμένες ειδήσεις. Δε ζούμε τα γεγονότα. Είμαστε οι λίγοι.

Αυτό το μήνυμα στέλνει η κοινωνία των μελλοθάνατων στους πολεμιστές της ελευθερίας. Να, λοιπόν οι προληπτικοί, οι αδύναμοι, αυτοί που ζούνε, λες, την πτωματική τους κατάσταση. Σε ώρες υπεύθυνων αποφάσεων, στρατεύονται όλες οι δυνάμεις τους. Και ψηφίζουνε το θάνατο παρά οποιαδήποτε συνθηκολόγηση.

Οι κριτικές, οι γκρίνιες, τα μικροκαμώματα που ακούς και βλέπεις σε ομαλές ώρες, δεν αντιπροσωπεύουνε τούτους τους ανθρώπους. Ο εαυτός τους, η ψυχή τους, ο ηρωισμός τους αστραποβολούνε στο δευτερόλεπτο ακριβώς που πρέπει. (σ. 83)

Στη συνέχεια η αφήγηση επικεντρώνεται στον ξυλοδαρμό και τη βίαιη μεταγωγή ενός ανάπηρου ατόμου με κομμένα πόδια για αγγαρεία. Η κακή μεταχείριση του ανάπηρου άνδρα και η μη εξαίρεσή του από την αγγαρεία προβληματίζει τον αφηγητή για την αγριότητα του αξιωματικού των ναζί, τη μικροψυχία με την οποία ο Κόβατς τον χτυπά. Το γεγονός συνιστά αφορμή για τον αφηγητή να καταδείξει στη συνέχεια ένα ακόμη περιστατικό βίας απέναντι σε έναν άλλο ηλικιωμένο άνδρα. Γενικότερα, παρατηρείται εδώ η συσσωρευμένη παράθεση τέτοιων περιστατικών που προετοιμάζουν την κορύφωση της αφήγησης με την εκτέλεση των διακοσίων στην Καισαριανή. Η ζωή στο στρατόπεδο γίνεται όλο και πιο δύσκολη για τους κρατούμενους αγωνιστές, καθώς οι ναζί χρησιμοποιούν ολοένα και περισσότερη βία απέναντί τους.

Το όνομα του Ναπολέοντα Σουκατζίδη αρχίζει να προβάλλει στο προσκήνιο. Η προσωπικότητα του μεγάλου και ιδιαίτερου αγωνιστή δίνει πνοή στον αγώνα των Χαϊδαριωτών. Πιο πριν είχε γίνει μια μικρή αναφορά σε αυτόν, όταν ο Σουκατζίδης τρέχει να σταματήσει τον Κόβατς που χτυπά έναν ηλικιωμένο άνδρα.

Ο Ναπολέων –ο θρυλικός προστάτης των καταδίκων, ένας από τους 260– καταλαβαίνει τι γίνεται. Τρέχει να γλυτώσει το γέρον άνθρωπο. Η μανία του Κόβατς ξέσπασε απάνω του, επειδή τον σταμάτησε από το έργο του για να τον ρωτήσει, τάχα, ποιος ξέρει τι... (σ. 49)

Οι κινήσεις του στο Στρατόπεδο παρουσιάζονται συντονισμένες και μετρημένες τόσο στη συμπεριφορά του έναντι των Ελλήνων αγωνιστών όσο και έναντι των

εκπροσώπων των Ες-Ες. Ο αφηγητής δεν κατασκευάζει το πορτραίτο του ήρωα αγωνιστή, διότι θεωρεί γνωστό ότι ο Σουκατζίδης αποτελεί, έστω και άτυπα, μια ηγετική φυσιογνωμία για τους κρατουμένους. Προβάλλεται ως ρυθμιστής του χώρου, κυρίως με τους τρόπους που ελέγχει τις βαναυσότητες των ναζι αξιωματικών. Σκιαγραφείται ως άνθρωπος χαμηλών τόνων που, με την ηρεμία του, κατορθώνει να εμψυχώσει τους αγωνιστές⁵⁸.

Ο Ναπολέων δεν έδινε παραγγέλματα. Λόγια παρηγοριάς έστελνε. «Κουράγιο, παιδιά! Όλα περνούν!» Και δώσ' του να σέρνεται χωρίς τελειωμό, βιαστικός, με τους αγκώνες μια πληγή, το κορμί παγωμένο κι ελπίδα καμιά. Μόνο χιόνι, κρύος βοριάς, φωνές, διαταγές και βούρδουλας. Και κάτι άλλο: Τραγούδι!

- Έτσι είν' η ζωή! αρχίζει ο Ναπολέοντας πρώτος.

- Έτσι είν' η ζωή!... επαναλαμβάνει η μάζα τα λόγια του αρχηγού κι αυτός συνεχίζει με φωνή που δε δείχνει κούραση, παρά συμπόνια κι αγάπη.

- Έτσι είν' η ζωή... λουλούδι που φυλλορροεί!

Κι η θλιβερή γραμμή σέρνεται γύρω-γύρω στη χιονισμένη αυλή. Καμιά φορά, κάποιος μένει πίσω. Δεν αντέχει άλλο. Όλα τα καμτσίκια δουλεύουν απάνω του.

- Κουράγιο, παιδιά! Μη μείνετε πίσω!

Η φωνή του Ναπολέοντα, η φωνή της αγάπης. (σ. 113)

Η παρέμβαση του είναι καταλυτική όταν στο πλαίσιο στρατιωτικής άσκησης βασανισμού, μετά την άφιξη του διοικητή Φίσσερ στο στρατόπεδο, συγκρατούμενοί του βασανίζονται από τα μαστίγια των Ες-Ες στον εξωτερικό προαύλιο χώρο του στρατοπέδου⁵⁹. Ο Σουκατζίδης επιλέγει να βασανιστεί ο ίδιος για να προστατεύσει τους άρρωστους και τους σοβαρά τραυματισμένους.

Ο Ναπολέων διακρίνει τον κίνδυνο. Μπαίνει μέσα στην παράταξη, με τα αίματα και τα κουρελιασμένα ρούχα. Κάτι φωνάζει τάχα για στοίχιση κανονική. Και με τρόπο, με φωνή θερμή, συμβουλεύει να μείνουμε φρόνιμοι. Να κρατηθούνε μη γίνει μεγαλύτερη ζημιά. «Εγώ θ' αναλάβω την υπόθεση. Προσέξτε, παιδιά, πολύ!»

Η μάζα μένει βουβή. Εξακόσα ζευγάρια, βουρκωμένα, παρακολουθούνε, μ' αγάπη και με θαυμασμό τούτο το μάρτυρα. Έχει επιβληθεί πια σαν αρχηγός.

(σ. 120)

Σε άλλο σημείο, εμφανίζεται να συνομιλεί με τον αξιωματικό των Ες-Ες Ραντόμσκυ για να βοηθήσει τους συγκρατούμενους του. Γενικά, ο τρόπος που επιλέγει να δρα τον

⁵⁸ Βλ. και Θέμος Κορνάρος, «Ναπολέων Σουκατζίδης. Το μεγαλείο ενός αγωνιστή της αντίστασης», εφ. *Αυγή*, 17 Απριλίου 1960, σσ. 1 και 7.

⁵⁹ Η άσκηση ονομάζεται «φιδάκι» και απαιτούσε να ξαπλώσει κάτω στο έδαφος ο ασκούμενος (στην περίπτωση αυτή, ο βασανιζόμενος) και να σέρνεται με τους αγκώνες, τα γόνατα και το κάτω μέρος των ποδιών προς τα εμπρός. Όταν η άσκηση πραγματοποιείτο σε χωμάτινη επιφάνεια με πέτρες, το αποτέλεσμα ήταν οδυνηρό για το σώμα καθώς προκαλούσε σοβαρούς τραυματισμούς στα μέρη που έρχονταν σε άμεση επαφή με την τραχιά και σκληρή επιφάνεια του ανώμαλου εδάφους.

αναδεικνύει σε μεγάλη ηρωική προσωπικότητα του αγώνα και της αντίστασης. Είναι ο ουσιαστικός ηγέτης του στρατοπέδου που ξέρει πώς να αντιμετωπίζει τη ναζιστική εξουσία. Η μετριοπάθεια και ο ήπιος τόνος του χαρακτήρα του αντιτίθενται και εξισορροπούν την ένταση που οι ναζί προκαλούν με τη βία τους εναντίον των κρατουμένων. Ο χώρος του στρατοπέδου είναι αλληλένδετος με τη μορφή του. Κάθε κίνησή του διυλίζεται από τον αφηγητή, χωρίς να τον αφήνει λεπτό από τα μάτια του. Ο κοινωνικός και πολιτικός προβληματισμός γίνεται κυρίαρχο στοιχείο στην εξιστόρηση καθώς ο Κορνάρος αναπτύσσει ένα πρότυπο κυβερνήτη με βάση την πολιτική του ταυτότητα.

Όταν τα νέα για την επιδρομή του Ε.Α.Μ. και του Ε.Λ.Α.Σ στους Μολάους Λακωνίας και την εξόντωση του υποστρατήγου των Γερμανών Ναζί Κρεζ φτάνουν στο στρατόπεδο⁶⁰, διαχέονται γρήγορα και γίνονται το κύριο το θέμα συζήτησης. Η διάδοση της είδησης στο στρατόπεδο προετοιμάζει για την εκτέλεση των διακοσίων στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής⁶¹.

Σ' αυτό ακριβώς το σημείο της αγωνίας έρχεται παστρική και ξάστερη η πληροφορία: Πρόκειται να τουφεκιστούνε 200 από το θάλαμο 1. Όλος ο θάλαμος Νο1!... Για τους Μολάους. Για το Γερμανό στρατηγό που σκοτώθηκε στους Μολάους...

Η πληροφορία δεν έρχεται απ' ορισμένο στόμα. Λες κι ο αέρας, τα μαγνητικά κύματα, μεταδώσανε το μυστικό από κείνους που το 'κρυβαν σε μας που στεκόμαστε όλο ηλεκτρισμό κι ανησυχία.

Όλη η εξαντλητική έρευνα που έγινε αργότερα απάνω στο πρόβλημα αυτό κατέληγε πάντα πως κανένας δεν άκουσε να δίνεται τέτοια πληροφορία από τους ανθρώπους που το ξέρανε. (σσ. 169-170)

Ο χώρος του στρατοπέδου αλλάζει μετά από αυτή την εξέλιξη καθώς οι αξιωματικοί των Ες-Ες καλούν τον Σουκατζίδα στο διοικητήριο. Η σκηνή παρουσιάζεται εδώ μόνο μέσα από τις σκέψεις του αφηγητή. Κατά την προετοιμασία της εκτέλεσης, οι διακόσιοι μελλοθάνατοι εμφανίζονται από τον αφηγητή ως οι ανανεωτές της ελληνικής ιστορίας που ξεκινούν να γράφουν τις δικές τους σελίδες σε αυτή. Εξισώνει τη θυσία τους με τους τριακόσιους των Θερμοπυλών και έτσι επιτυγχάνει να αναδείξει στη συλλογική μνήμη το στρατόπεδο σε έναν ακόμη τόπο μνήμης: τις νέες Θερμοπύλες, συνώνυμο της θυσίας, της αυταπάρνησης και της αγωνιστικότητας.

⁶⁰ Η εκτέλεση του Γερμανού υποστράτηγου Κρεζ-Κράουζ έγινε στις 27 Απριλίου 1944 στη θέση Βυζάλα, λίγο έξω από τους Μολάους της Λακωνίας. Την επιχείρηση έφεραν σε πέρας οι Καπετάνιοι του Ε.Λ.Α.Σ. από την όγδοη διμοιρία Λακωνίας και ο ανθυπολοχαγός Μανώλης Σταθάκης. Για το γεγονός βλ. Χρήστος Νικ. Αντωνάκης, *Η εθνική αντίσταση του ΕΑΜ - ΕΛΑΣ στον Πάρνανα 1941-1944*, Αλφειός, Αθήνα 2006, σσ. 153-155.

⁶¹ Βλ. Φλούτζης, *ό.π.*, σσ. 451-452.

Περίμενε σκυφτούς, θλιβερούς κατάδικους να πορεύονται σα θύματα ελεεινά, στον τόπο της εκτέλεσης. Και βρίσκεται κοντά στο μεγαλείο των Θερμοπυλών: Χτενισμένοι, φρεσκοξυρισμένοι, στολισμένοι σα γαμπροί, οι μελλοθάνατοι. Οι άοπλοι μελλοθάνατοι. Στις Θερμοπύλες κρατούσαν ένα όπλο στο χέρι: Περίμενε να δει ένα δάκρυ! Κι ακούει βροντές και βλέπει αστραπές, τη στιγμή που ο καθένας φωνάζει το «Παρών!» του κι εξορμά για να συναντήσει το θάνατο. «Έλεος!» περίμενε ν' ακούσει ή να διαβάσει σ' ένα μάτι κι ακούει ζητωκραυγές για την Ελλάδα και βλέπει οργή και περιφρόνηση να ξεχειλούν τα φλογισμένα μάτια για λογαριασμό του, για λογαριασμό του τόπου του και των ιδεών που εκπροσωπεί. (σ. 179)

Η ιστορικότητα του στρατοπέδου αποδεικνύεται από την αναγνώριση του αγώνα των Ελλήνων μέσω της θυσίας των διακοσίων αγωνιστών. Μέσα σε αυτόν τον χώρο, ο αφηγητής αποτυπώνει την Ελλάδα που αντιστέκεται. Ο Ναπολέων Σουκατζίδης είναι για τον Κορνάρο ένα πρότυπο αγωνιστή που εκφράζει τόσο τον ίδιο όσο και ολόκληρη τη γενιά του⁶². Αποτελεί το σημείο αναφοράς όλων των αγωνιστών του στρατοπέδου. Το μεγαλείο της μορφής του αναδεικνύεται πλήρως όταν ο ίδιος αρνείται να εξαιρεθεί από το εκτελεστικό απόσπασμα.

Ο διοικητής είναι το θηρίο που ταπεινώθηκε. Ο Γερμανός, ο βέρος Γερμανός, τη στιγμή του εξευτελισμού του. Είναι το φίδι, τη στιγμή που νιώθει πως το πατάς γερά στη μέση της ραχοκοκκαλιάς. Όσο περισσότερες κινήσεις και κουλουριάσματα κάνει για να ξεφύγει τόσο πιο φριχτοί είναι οι πόνοι. Προτιμά όμως να στριφογυρίζει, να συσπάται, να κουρελιάζεται και να πονά, παρά να παραδεχτεί πως το όπλο του, το μεγάλο του όπλο, η ευλυγισία του, δεν αξίζει πια τίποτα.

Όλα τα μεταχειρίστηκε, τούτος ο Πρώσος, από το καυτό σίδηρο ως τη νηστεία, το ξύλο, το σκοτεινό διωγμό, τη δολοφονία, για να εξευτελίσει τον κατάδικο. Για να σβήσει κάθε ίχνος θέλησης, κάθε προσωπικότητα από τον περήφανο Έλληνα που πιάστηκε πολεμώντας για τις ιδέες και την πατρίδα του.

Και σήμερα βλέπει ολοκάθαρα πως εδούλεψε άδικα.

Η εφευρετικότητα κι οι κόποι και τα σχέδιά του χρεοκόπησαν. Κι αυτός μαζί. Και είναι υποχρεωμένος εδώ, μπροστά σ' όλους μας, μπροστά στον ίδιο τον εσώτερο εαυτό του, να βαθμολογεί μόνος του, σαν ψυχολόγος, σαν υπεύθυνος στρατιώτης του κακού, καθαρόαιμος Πρώσος, σα Γερμανία! Κι ο βαθμός είναι μηδενισμός χωρίς καμιάν αντίρρηση. (σσ. 178-179)

Στο πρόσωπο του διοικητή του στρατοπέδου Φίτσερ παρουσιάζεται ο εξευτελισμένος και ταπεινωμένος κατακτητής που αποτυγχάνει να ηγηθεί ενός τόπου που φαινομενικά ελέγχει απόλυτα. Ο προβληματισμός του Κορνάρου γίνεται πιο καυστικός και οξύς καθώς η αφήγηση πλησιάζει στην κορύφωσή της με την εκτέλεση των διακοσίων.

Η συχνή αναφορά του ονόματος του Σουκατζίδη και η καταγραφή όλων ανεξαιρέτως των τελευταίων κινήσεών του στον χώρο του στρατοπέδου συμβάλλουν στο να παραμείνει η μορφή του στη συλλογική μνήμη. Η σύνδεση της μορφής και της

⁶² Βλ. Τσερπές, *ό.π.*, σσ. 206-216.

δράσης του με την αρχαιότητα προσδίδουν στον ίδιο και στον χώρο του Χαϊδαρίου διαχρονική ιστορική σημασία. Όπως οι Θερμοπύλες συνδέονται με τον Λεωνίδα, έτσι και το στρατόπεδο του Χαϊδαρίου συνδέεται με τον Σουκατζίδα. Η θυσία του υποβάλλεται ως υπόδειγμα ανθρωπίνης αγωνιστικότητας και το στρατόπεδο ως υπόδειγμα τόπου μνήμης σε ελληνικό και πανανθρώπινο πλαίσιο⁶³.

Ο διοικητής απάνω στη βιάση του φώναξε το επίθετο του Ναπολέοντα. Κι ύστερα, χωρίς να υποψιασθεί τίποτ' ακόμη, είπε και τ' όνομα.

[...]

Πλάι του ακούει δυο τακούνια να χτυπούνε προσοχή και μια φωνή θριάμβου ν' αντιλαλιέται σαν καμπάνα της αναστάσης στο άγριο τοπίο του Χαϊδαριού.

Γυρίζει και θωρεί τον Ναπολέοντα μπροστά του, ακίνητο, έτοιμο, με το γέλιο του νικητή στο ελληνικό του πρόσωπο και με την Ελλάδα ολόκληρη στ' αστραφτερά μάτια του.

[...]

«Όχι εσύ! Όχι εσύ, Ναπολέον!» Όμως κάθισε ήσυχος. Θα την δώσεις τη μάχη, θα κυλιστείς μαζί μ' όλο το φασισμό και μ' όλους τους μεσαιώνες εδώ. Αυτήν τη στιγμή, χωρίς αναβολή και χωρίς έλεος. Το ύφος του Ναπολέοντα τα λέει αυτά. Η Ιστορία μας σβήνει ολόκληρη. Η Ιστορία μας ξαναγράφεται κι αναθεωρείται. Από το προσκήνιό της υποχωρούν οι μεγάλες ώρες. Για να μπουν οι Λαμπρές ώρες. Υποχωρούν οι μεγάλοι. Για να μπουν οι πιο μεγάλοι. Οι εποχές ανακατεύονται κι η Ελληνική Ιστορία υψώνει μια καινούργια κολώνα κι ανοίγει μια σελίδα από φωτιά:

ΝΑΠΟΛΕΩΝ ΣΟΥΚΑΤΖΙΔΗΣ (σσ. 183-184)

Τον τελευταίο διάλογο μεταξύ Σουκατζίδα και Φίσσερ διαδέχεται η τοποθέτηση των αγωνιστών στη γραμμή και η προετοιμασία για τη μεταφορά τους στον χώρο της εκτέλεσης στην Καισαριανή. Ο Σουκατζίδης βρίσκεται μπροστά, στην πρώτη γραμμή. Ο Κορνάρος ρουφά τη στιγμή αυτή, καθώς ο σκοπός της συγγραφής του σταδιακά ολοκληρώνεται. Παρότι απουσιάζουν οι περιγραφές από το Σκοπευτήριο από σεβασμό προς τους αγωνιστές, η υπέρτατη πράξη της θυσίας υπαινικτικά ολοκληρώνεται.

Παρόλο που το πεζογράφημα δεν συνιστά ένα αμιγώς ιστορικό ντοκουμέντο, καταφέρνει να μας δώσει τον παλμό της εποχής επιτυγχάνοντας να φέρει για πρώτη φορά στο φως κομμάτια της ζωής των Χαϊδαριωτών και των αγωνιστών. Έναν χρόνο μετά την απελευθέρωση της Αθήνας και της Ελλάδας ο Κορνάρος, ως αληθινός και πραγματικός αγωνιστής πεζογράφος που γνωρίζει από πρώτο χέρι την έννοια και τη

⁶³ Βλ. και Θέμος Κορνάρος, «Ναπολέον Σουκατζίδα. Το μεγαλείο ενός αγωνιστή της αντίστασης», εφ. *Αυγή*, 27 Απριλίου 1960, σσ. 1 και 5.

σημασία της αντίστασης, επιδιώκει να μην ξεχαστούν όλα όσα πέρασε ο ελληνικός λαός από την μπότα του φασισμού και των συνεργατών του.⁶⁴

⁶⁴ Στο ίδιο, σσ. 474-481. Ο Φλούντζης θεωρεί τα γραφόμενα του Κορνάρου ανακριβή. Αναφέρει ότι το *Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου* αποτελεί ένα όμορφο και γλαφυρό λογοτεχνικό αφήγημα-χρονικό και όχι ένα αυθεντικό ντοκουμέντο. Επιπλέον, επισημαίνει ότι ο Κορνάρος ήρθε στο Στρατόπεδο στις 29 Ιουνίου του 1944, δηλαδή δύο μήνες μετά την εκτέλεση των διακοσίων. Ο Αλέξανδρος Αργυρίου (*ό.π.*, σ. 122), όπως και ο Φλούντζης, αναφέρει πως αυτό είναι το πιθανό χρονικό διάστημα της σύλληψής του Θέμου Κορνάρου.

3. ΣΤΑΧΤΕΣ ΚΑΙ ΦΟΙΝΙΚΕΣ. ΣΕΛΙΔΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΜΑΚΡΟΝΗΣΟ: ΕΞΟΡΙΑ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ

Πολλά έχουν γραφτεί και ειπωθεί για το νησί της Μακρονήσου από ανθρώπους που έζησαν εκεί αλλά και από άλλους που άκουσαν και κατέγραψαν σε μεταγενέστερο καιρό τις δικές τους εμπειρίες. Οι απόψεις πάντοτε ήταν και είναι πολλές και διαφορετικές. Ωστόσο, όλες παρουσιάζουν ενδιαφέρον για περαιτέρω διερεύνηση και μελέτη. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και το μυθιστόρημα του Θέμου Κορνάρου *Στάχτες και Φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* που εκδόθηκε για πρώτη φορά από τις εκδόσεις Δίφρος το 1957. Το έργο, αφιερωμένο αρχικά στην Ελλάδα, σε δεύτερη φάση αφιερώνεται «στη μαχόμενη Κύπρο, την καταβασανισμένη από τα ίδια βασανιστήρια, του ίδιου βασανιστή που τα δίδαζε κι εδώ», όπως αναφέρεται στο recto του φύλλου πριν από τον κολοφόνα. Πρόκειται για εκτενές αφηγηματικό πεζογράφημα με έντονο το στοιχείο της μυθοπλασίας, το οποίο χωρίζεται σε τρία αφηγηματικά μέρη. Το πρώτο μέρος τοποθετείται αρχικά στην περίοδο του Μεσοπολέμου και κατόπιν αναφέρεται σύντομα σε γεγονότα που συνέβησαν κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της Κατοχής. Ένα τμήμα του αφορά τις πρώτες στιγμές του αφηγητή στη Μακρόνησο. Το δεύτερο και το τρίτο μέρος περιγράφουν τη ζωή ενός νεαρού πολιτικού εξόριστου στη Μακρόνησο κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου. Επικεντρώνεται κυρίως στην αφήγηση γεγονότων και στιγμών που έγιναν πριν και μετά τη σφαγή της 1ης Μαρτίου 1948 του τάγματος Α΄ΕΤΟ⁶⁵.

Ο μυθιστορηματικός χρόνος των γεγονότων είναι αόριστος καθώς δεν προσδιορίζεται με ακρίβεια. Αυτό ενισχύει το λογοτεχνικό ύφος του κειμένου που αποδεικνύεται και από τον τρόπο με τον οποίο διαρθρώνονται και σκιαγραφούνται οι λίγοι χαρακτήρες του. Όπως και στο πεζογράφημα για τη Σπιναλόγκα, έτσι και σε αυτό το μυθιστόρημα κεντρική θέση κατέχει ένας κλειστός και απομονωμένος νησιωτικός χώρος προορισμένος για την απομόνωση ατόμων που θεωρούνται επικίνδυνα από το κράτος και την εκάστοτε εξουσία. Τα πρόσωπα αυτά παραγκωνίζονται προκειμένου να προστατευθεί η κοινωνία από αυτά και να παραμείνει υγιής και καθαρή. Πρόκειται για τον βασικό ισχυρισμό αυτών που

⁶⁵ Βλ. σχετικά Φίλιππας Γελαδόπουλος, *Μακρόνησος. Η μεγάλη σφαγή του 1948*, Αλφειός, Αθήνα 1994, σσ. 45-112.

εφάρμοσαν τέτοιες μεθόδους, πολιτικές και πρακτικές σε παρελθούσες εποχές. Η Μακρόνησος ως τόπος είναι συνώνυμη με την εξορία και τον βασανισμό Ελλήνων πολιτών που ανήκαν στην Αριστερά, το Κ.Κ.Ε. και τον ευρύτερο δημοκρατικό χώρο, ενώ αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα τόπου μνήμης στην ελληνική επικράτεια που βρίσκεται τόσο κοντά στην πρωτεύουσα –απέναντι από το Λαύριο– και τις εκεί κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις.

Όπως ο εγκλεισμός και η φυλακή, έτσι και η εξορία αποτέλεσε μια πολύ άσχημη και τραυματική εμπειρία για μεγάλο αριθμό Ελλήνων την περίοδο του Εμφυλίου. Το νησί ξεκίνησε να λειτουργεί ως τόπος εξορίας από τον Απρίλιο του 1947 έως και το 1954, ως «εθνικόν σχολείον αναμορφώσεως»⁶⁶ για αριστερούς και κομμουνιστές πολίτες, οι οποίοι είχαν ιδεολογικά και κοινωνικά «παραστρατήσει» από την «Εθνική Ιδέα», όπως λεγόταν από το επίσημο τότε ελληνικό κράτος. Η περίοδος από το 1944 έως και το 1967 έχει χαρακτηριστεί από αρκετούς και ως «ελεγχόμενη δημοκρατία»⁶⁷. Ο συγκεκριμένος χαρακτηρισμός αιτιολογείται από την τάση και την επιθυμία των τότε κυβερνήσεων να αποτρέψουν οποιαδήποτε κοινωνική και πολιτική επαναστατική κίνηση εκ μέρους της Αριστεράς και ιδιαίτερα του Κ.Κ.Ε..

Τα άτομα που εξορίζονταν ήταν υποχρεωμένα να υπογράψουν διά της βίας τη λεγόμενη «δήλωση μετανοίας», με την οποία οι ίδιοι έθεταν τον εαυτό τους εκτός Αριστεράς, εκτός Κομμουνιστικού Κόμματος, ενώ παράλληλα αποκήρυσσαν τη μαρξιστική ιδεολογία. Ο Κορνάρος είχε και αυτός εξοριστεί στη Μακρόνησο και σε άλλα νησιά εξορίας, όπως τη Γυάρο και τη Λήμνο. Παράλληλα, διώχθηκε και φυλακίστηκε πολλές φορές από το 1947 μέχρι και το 1962⁶⁸. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα

⁶⁶ Βλ. Βόγλης, *ό. π.*, σσ. 80-135.

⁶⁷ Στο ίδιο, κυρίως σσ. 83-99.

⁶⁸ Βλ. Αργυρίου, *ό.π.*, σ. 122. Οι γνώσεις για τις εκτοπίσεις και τις φυλακίσεις του Θέμου Κορνάρου είναι ελάχιστες και συγκεχυμένες. Το μόνο σίγουρο είναι ότι, ως κομμουνιστής, ήταν ένας από τους λογοτέχνες που πέρασαν το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του σε φυλακίσεις και εξορίες. Πολλοί Έλληνες λογοτέχνες διατύπωσαν διαμαρτυρίες για την άσχημη θέση του Κορνάρου και πολλών άλλων Ελλήνων λογοτεχνών που ήταν ενταγμένοι στην Αριστερά. Ο ίδιος ο Κορνάρος στις 27 Ιουλίου 1953, όταν βρισκόταν εξόριστος στον Άγιο Ευστράτιο της Λήμνου, απηύθυνε επιστολή στον Άλμπερτ Αϊνστάιν με τίτλο «Από το βράχο της εξορίας» που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Αυγή* στις 30 Αυγούστου 1953, καθώς ο Αϊνστάιν είχε αποστείλει υποστηρικτική επιστολή στον Κορνάρο ήδη από τις 10 Ιανουαρίου 1953. Στην επιστολή αυτή ο Κορνάρος εκφράζει τη δυσαρέσκειά του για το γεγονός της εξορίας πολλών αριστερών και κομμουνιστών στην Ελλάδα. Έντονη είναι η αίσθησή του πόνου και της δυσφορίας για την κοινωνική και πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα καθώς και η επισήμανση ότι η πολιτική κατάσταση στη χώρα έχει χαλαρώσει και αμβλυνθεί, ενώ παράλληλα επισημαίνει ότι «έχει σημειωθεί επικίνδυνη χαλάρωση της μνήμης. Ένας δωδεκαετής υποσιτισμός έσκαψε τους τάλαιπωρημένους οργανισμούς απ' τους πολέμους, τις κακουχίες, τους διωγμούς και τα αιματηρά βασανιστήρια». Γαλλικά περιοδικά της εποχής δημοσιεύουν κείμενα και αφιερώματα για τον Κορνάρο, κάνοντας με αυτόν τον τρόπο και μια έμμεση καταγγελία κατά των τότε ελληνικών αρχών για τη Μακρόνησο και τους άλλους τόπους εξορίας. Περισσότερα βλ. Χρηστάκης, *ό.π.*, σσ. 98-110.

τα βιώματά του να συνδράμουν την αληθοφάνεια του μυθιστορήματος τόσο στη διαμόρφωση των χαρακτήρων όσο και στην περιγραφή των αντιξοοτήτων, της καταπίεσης και των βασανιστηρίων τους ως εξόριστων στη Μακρόνησο. Έτσι, και με τη συνδρομή των πολλών διαλογικών μερών που υποκαθιστούν τη φωνή του αφηγητή για να εκφράσουν τον κοινωνικό και πολιτικό προβληματισμό του Κορνάρου, το μυθιστόρημα επιτυγχάνει σε μεγάλο βαθμό να αποδώσει τη ζωή στη Μακρόνησο με απτό τρόπο.

Ο πρόλογος του μυθιστορήματος, σε κοσμολογικά συμφραζόμενα, συνιστά μια σύντομη αλληγορία στην οποία μετέχουν οι ουρανοί, το σύμπαν, οι θεοί, ο δαίμονας, ο άνθρωπος και η βία⁶⁹. Η εικόνα που διαμορφώνεται παραπέμπει στον κόσμο των αθάνατων πλασμάτων και των θεϊκών όντων τα οποία ορίζουν σε κάποιο βαθμό τον αγώνα του ανθρώπου για τη ζωή. Σε μια φανταστική και μεταφυσική μάχη με στοιχεία και θεϊκές οντότητες, αποδίδεται επιγραμματικά η μάχη του ανθρώπου με τα στοιχεία της φύσης. Σε αυτή την αναμέτρηση, κυρίαρχος είναι ο ρόλος της φωτιάς, βασικού στοιχείου στο μυθιστόρημα, με διττή φύση. Ως δύναμη καταστροφής και αφανισμού, τη χρησιμοποιούν οι εξουσιαστές και οι καταπατητές της ανθρώπινης αξιοπρέπειας που θέλουν να φυλακίσουν τη λογική, τη συνείδηση και τα συναισθήματα. Ως σύμμαχος, αντιστρέφει στην ουσία την πρώτη και λειτουργεί προς όφελος του αγωνιζόμενου ανθρώπου που έχει τη φωτιά στην ψυχή και τον νου του με αποτέλεσμα να ορθώνει στιβαρά μια ατομική και συλλογική υπόσταση ικανή να εναντιωθεί σε όλα όσα παραβιάζουν το ανθρωπιστικό ιδεώδες.

- «Μόλις περάσαμε την αναμμένη κόλαση ξυπόλυτοι. Πατούμε τώρα σ' ένα βράχο που απλώς είναι πυρωμένος, μα δε φλέγεται. Από κει σας γράφουμε τις παρατηρήσεις μας από τη σύγκρουση του περήφανου Ανθρώπου με τη μεθυσμένη Βία στην αλωνίστρα του κιντύνου». (σ. 10)⁷⁰

Ο *περήφανος Άνθρωπος* είναι έτοιμος να εισέλθει σε αυτή τη μάχη όχι μόνο για να αναμετρηθεί με τη *Βία* αλλά για να διατηρήσει αλώβητη την υπερηφάνειά του. Αυτό το αλληγορικό περιεχόμενο αποτυπώνει τη ζωή των εξόριστων στη Μακρόνησο, τη βία και την κόλαση που βιώνουν σε καθημερινή βάση. Για τον Κορνάρο, η Μακρόνησος είναι η *φλεγόμενη κόλαση των ουρανών* με την οποία *αιώνες φοβερίζανε τον άνθρωπο*, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στην εισαγωγική πρόταση του

⁶⁹ Ας σημειωθεί ότι οι αντίστοιχες λέξεις γράφονται με κεφαλαίο το αρχικό γράμμα, υποβάλλοντας μια προσανατολισμένη ανάγνωση του προλόγου, κατά κάποιον τρόπο.

⁷⁰ Η έκδοση που χρησιμοποιείται είναι του 1957, γραμμένη σε πολυτονικό, το οποίο δεν διατηρείται στα αποσπάσματα που παρατίθενται στην εργασία.

προλόγου, *αν δε σταματούσε να πάσχει και να ερευνά για την αλήθεια* (σ. 9). Η αλήθεια του περήφανου Ανθρώπου αντιμάχεται την Κόλαση που κατέβηκε στη γη. Ο αγώνας είναι σύμμαχος στην αναζήτηση της αλήθειας που αποτελεί βασικό σκοπό της ανθρώπινης οντότητας στην αλληγορία του προλόγου αλλά και του ίδιου του Κορνάρου που επιδιώκει να καταθέσει το δικό του βίωμα και τη δική του αλήθεια για τη Μακρόνησο στη συλλογική μνήμη.

Μεταξύ του προλόγου και του πρώτου μέρους παρεμβάλλεται ένα κεφάλαιο με τίτλο «Ο Μύθος». Είναι αξιοσημείωτη η μετάβαση από το κοσμογονικό περιβάλλον του προλόγου στο γήινο σκηνικό αυτού του κεφαλαίου το οποίο χαρακτηρίζεται *γαλήνιο*.

«Στις ακρογιαλιές της γαλήνης υπάρχουνε κάποια σπάνια κοχύλια, που τα προσπερνάς και τα πατάς δίχως να τα προσέξεις. Μ' αν τα πιάσεις στα χέρια σου –κι έχεις Αφή άξια του ανθρώπου– θα νιώσεις ένα λεπτό-παράξενο μυρμήδισμα, ένα σάλεμα απαλό, κάτι σαν μήνυμα από άλλον κόσμο.

»Σίμωσέ τα στ' αυτί, κράτα την αναπνοή σου, και θ' ακούσεις το μικρό κοχύλι, ν' αντιβοά τον απέραντο δαρμό των ωκεανών...

» Αφροσαλέματα, σε βραδινές γαλήνιες αχτές, μπλέκονται μέσα του με το μούγκρισμα νύχτας τυφώνα. Ο βαθύς αναστεναγμός του πελάγου αφήνει τόπο και για ένα σιγανό κουβεντολόι του αφρού με τον έρημο βράχο. (σ. 11)

Τα «κοχύλια», στοιχεία της φύσης, βοηθούν στην καλύτερη λειτουργία των αισθήσεων, κυρίως της ακοής και της αφής. Για τον αφηγητή είναι οι διάυλοι επικοινωνίας με διαφορετικούς κόσμους που, όπως οι εξόριστοι της Μακρονήσου με τους δικούς τους ανθρώπους, επιθυμούν να έλθουν κοντά, να ειπωθούν και να μιλήσουν. Συνεπώς, και εδώ το περιεχόμενο της αφήγησης είναι αλληγορικό. Η λογική και ο νους είναι τα δύο στοιχεία που ενισχύουν την προσπάθεια ανάδειξης της αλήθειας. Μα όταν αυτά λείψουν, όπως στην περίπτωση της Μάνας γύρω από τη οποία δομείται η αφήγηση σε αυτό το κεφάλαιο, η αφή και η ακοή γίνονται σύμμαχοι στην προσπάθεια να ανακτηθεί ή να βρεθεί η αλήθεια.

Τέτοια είχα ακούσει να λέει μια Μάνα που στεκότανε, ολημερίς, στο ξέβγορο ενός ελληνικού χωριού. Στεκότανε με τις ώρες. Έβαζε το χέρι αντήλιο κι ερευνούσε τη μακρινή-σκονισμένη στράτα.

Λεγότανε Ανθή Καψάλη. Είχε ρέψει στα πόδια της να καρτερά, κ' είχε γίνει γλωμή και γλυκιά σαν θλιμμένη Παναγία.

Την ρωτήσανε ποιον περίμενε να φανεί στο σκονισμένο δρόμο. Κι' είπε το δικό της τ' όνομα. Τον εαυτό της περίμενε!...

- «Την Ανθή Καψάλη περιμένω», αποκρινότανε ευγενικά, «για να μου πει πώς... με λένε! Σήμερα, βλέπεις, το πρωί που σηκώθηκα, είχα ξεχασμένο τ' όνομά μου. Δε σας φαίνεται παράξενο; Λέτε να μου το πήρανε φαντάσματα μέσα στον ύπνο;» (σσ. 11-12)

Η Ανθή Καψάλη, παρά την ηλικία της, είναι μια μαχόμενη ψυχή που εκφράζει όλο τον αγωνιζόμενο ελληνικό λαό. Ενώ φαινομενικά περιπλανιέται στους δρόμους ως ζητιάνα, αναζητώντας ελεημοσύνη «από καλούς ανθρώπους» για να θρέψει τα παιδιά της, ουσιαστικά στόχος της είναι να ειδοποιήσει εγκαίρως για τη σφαγή του Διστόμου με στόχο να σωθούν ελληνικές ανθρώπινες ζωές. Ως άλλη Παναγία, μεσίτρια μεταξύ Θεού και ανθρώπου, γίνεται ο αγγελιαφόρος της σφαγής⁷¹ και της φωτιάς που σκορπά η βία στο πέρασμά της. Έτσι, η σύγκρουση με τις *φάλαγγες της Βίας* είναι εκ των πραγμάτων αναπόφευκτη. Όταν η αποστολή της αποκαλύπτεται, υφίσταται την αχρειότητα του Γερμανού κατακτητή που υπερβαίνει κάθε λογική.

Αντάμωσε τότε τη Μάνα στη στράτα του Διστόμου. Ήτανε ντυμένη ζητιάνα, κρατούσε καλάμι ν' ακουμπά, κ' είχε φορτωμένη την ποδιά της σταροκεφαλές.

- «Ποια είσαι εσύ;» τη ρώτησε η μηχανοκίνητη φάλαγγα της Βίας.

- «Φτωχιά ζητιάνα είμαι, από τα νότια. Μαζεύω σταροκεφαλές και έλεος από τους καλούς ανθρώπους, για να θρέψω τρία παιδιά...»

- «Πήγαινε!» της είπε η Βία.

Μα πάνω στην ώρα ένα φίδι πήγε να περάσει από τη μια πάντα της δημοσιάς στην άλλη. Και μέσα στο σάστισμα και στο παιχνίδι απάνω, ποιος θα το πρωτοχτυπούσε, ένα χέρι απλώθηκε:

- «Το καλάμι ! Φέρε το καλάμι, γριά...»

Δώσανε, μ' αυτό, στο κεφάλι του φιδιού. Αστοχήσανε και το καλάμι χτύπησε πάνω σε πέτρα. Το φίδι ξέφυγε. Το καλάμι έσπασε. Κι ένα μικροσκοπικό χαρτάκι διπλωμένο έπεσε στη μέση της στράτας. Ήτανε το μήνυμα της Αγρύπνιας του Λαού πάνω στη ζωή των παιδιών της Ελλάδας. Ειδοποιούσε το Δίστομο πως μια μηχανοκίνητη φάλαγγα κινούσε για να κάψει την πολιτεία.

- «Κι αφού είσαι ζητιάνα και κορφομαζώχτρα, πού τα βρήκες, σκύλα, τέτοια σύνεργα και τέτοια μαντάτα;» αφρίζει η Βία.

-

- «Λέγε σκύλα!...» (σσ. 14-15)

Με βαθύτατη αίσθηση του χρέους, δέχεται τα ίχνη που αφήνει το μαχαίρι του κατακτητή στο στήθος της ως *φωτεινή πληγή* που πιστοποιεί την αγνότητα της πράξης και το μεγαλείο της θυσίας.

Η Μάνα γλίτωσε, με τη βαθιά φωτεινή πληγή ζωγραφισμένη στο στήθος της, σαν φωλιά παρατημένη από τα περιστέρια από άσπρο φως. Πάνω σ' αυτή τη ζωγραφισμένη πληγή-σπηλιά, οι μελλούμενες γενιές θα διαβάσουνε τη θυσία στο μεγάλο Χρέος. (σ. 15)

Με χαμένα τα *συλλοικά* της, η Ανθή Καψάλη συνιστά ένα κινούμενο ορόσημο της σφαγής του Διστόμου. Πραγματική μάνα του έθνους, περιδιαβαίνει τους δρόμους με το κοχύλι στο χέρι, αναμένοντας να επουλώσει τα τραύματα και να βρει απαντήσεις. Η

⁷¹ Πρόκειται για αλληγορική αναφορά στη σφαγή των Ελλήνων από τους Γερμανούς στο Δίστομο το 1944.

αλληγορική αφήγηση την εξισώνει με τη μητέρα Ελλάδα που αναζητά την αληθινή ταυτότητά της, επιδιώκοντας να βγει από το σκοτάδι και τον αποπροσανατολισμό που της προκάλεσαν η βία, τα τραύματα και η ανελευθερία.

Αυτό θα ψάξουμε να βρούμε. Γιατί είναι χρέος να ξαναβρεί η Μάνα του Έθνους και τ' όνομα και τα συλλοϊκά της. Κοντά σ' αυτό πρέπει να βρεθεί ποιος τη βοήθησε να μπει στο μπερδεμένο-σκοτεινό δάσος τέτοιου πόνου. [...]

Θα πορπατήξουμε δρόμο μακρύ, με δρασκελιές μεγάλες. Στράτα θ' αφήνουμε, στράτα θ' αρχίζουμε, τόποι κι εποχές θα μας βασανίσουνε, μα τη Μάνα τη θέλουμε ικανή να μας γνωρίζει, να μας γκαρδιώνει με το χάδι της, να μας απαλύνει τον πόνο με το φως των ματιών της.

Πιστεύω πως θα την κερδίσουμε πάλι, αρπάζοντάς τηνε από τη νύχτα που μας την πήρε. (σ. 17)

Ο αφηγητής χρησιμοποιεί την παραπάνω αλληγορία για να ξεκινήσει τον δικό του προβληματισμό. Αποτελεί ένα εισαγωγικό μέρος, το οποίο τον βοηθά να ξεδιπλώσει την ιστορία που αφηγείται. Τα πρόσωπα που εισάγονται στην αφήγηση μεταγενέστερα συμβάλλουν στη διαμόρφωση ενός κοινωνικού προβληματισμού με αφετηρία το ιστορικό γεγονός της Μακρονήσου. Πέρα από τη μορφή της μητέρας που προσπαθεί να κρατήσει την οικογένειά της ενωμένη, στην αφήγηση μετέχουν και τα μέλη της οικογένειάς της που ζουν και πλήττονται από την έκβαση της Ιστορίας.

Σε αυτή επικεντρώνεται το πρώτο μέρος του μυθιστορήματος. Παρουσιάζεται, η Ανθή Καψάλη να ζει με την οικογένειά της που αποτελείται από τον άνδρα, τους τρεις γιους και την κόρη της, πιθανότατα κοντά στο Δίστομο. Ωστόσο, η ακριβής τοποθεσία διαμονής τους δεν προσδιορίζεται με ακρίβεια. Ένας από τους γιους της ανασύρει από τη μνήμη του σημαντικές στιγμές από τη ζωή της οικογένειας του στο χωριό με στόχο να διευκρινισθεί πώς ο ίδιος κατέληξε πολιτικός κρατούμενος στη Μακρόνησο.

Αναφέρει όσα πέρασε η Ανθή Καψάλη κατά τον έγγαμο βίο της. Οι ανατροπές στη ζωή της ξεκινούν όταν ο άνδρας της δεν αποδέχεται τον γάμο της κόρης τους. Η συμπεριφορά του αλλάζει, εγκαταλείπει τη φροντίδα της οικογένειάς του και γίνεται αλκοολικός. Οι ενδοοικογενειακές συγκρούσεις του είναι συχνές και παρουσιάζονται με αρκετές λεπτομέρειες. Ο αφηγητής χαρακτηρίζει τη συμπεριφορά του πατέρα του κτηνώδη και την παραλληλίζει με τη Βία⁷², για να εκφράσει τον αυταρχισμό του. Ο

⁷² Στην αρχαία ελληνική μυθολογία το Κράτος και η Βία ήταν προσωποποιημένες θεότητες. Αναφέρονται για πρώτη φορά στη *Θεογονία* του Ησίοδου σε σχέση με τη δημιουργία του σύμπαντος και τη γένεση των ολύμπιων θεών. Παιδιά του Πάλλαντα και της Στύγας, μαζί με τα αδέρφια τους, τον Ζήλο και τη Νίκη, ήταν πιστοί ακόλουθοι του Δία. Η Βία ως δύναμη στον Ησίοδο και το Κράτος ως δύναμη της εξουσίας καταδυναστεύουν τον άνθρωπο, που παλεύει και αντιστέκεται στην απολυταρχική

καβγάς της μάνας Καψάλη με τον άνδρα της Στελιανό παρομοιάζεται με τη μάχη αθλητών με τον δράκο, καθώς ο αφηγητής ως παιδί παρουσιάζει τις προστριβές των γονιών του με τα μέτρα και τους εκφραστικούς τρόπους της ηλικίας του.

Μα το παιδί τον εφτά χρονώ, που ρούφηξε με τα κατάπληχτα μάτια του, μέσα σε μια νύχτα χιονομπόρας, κάτω από το φως του λυχναριού, όλη την αγωνία του ανθρώπου να γλιτώσει από ένα αόρατο θηρίο, ο μπάρμπα-Στελιανός, η Μάνα κι ο Πατέρας, μοιάζανε με παράξενους αθλητές που είχανε πάρει την απόφαση να τσακωθούνε με το Δράκο στήθος με στήθος. Κ' ήταν αρχηγός της πάλης ο μπάρμπας. Πιο πέρα δεν μπορούσα να βγάλω νόημα. Όλα μπλέκονταν, σαν παραμύθι, με νύχτες, δράκους και καλούς ανθρώπους, κρυφά από τον άλλο. (σ. 29)

Στη συνέχεια, κατά την μετάβασή στην Αθήνα για σπουδές, ο αφηγητής έρχεται για πρώτη φορά σε επαφή με το αστικό περιβάλλον της πρωτεύουσας. Η περιδιάβαση στους διάφορους ιστορικούς τόπους τον εντυπωσιάζει, εφόσον συνιστά γι' αυτόν μια αναδρομή σε όλες τις σημαντικές ιστορικές στιγμές που πέρασε η Ελλάδα από την αρχαιότητα μέχρι και τη σύγχρονη εποχή.

Κ' ήταν η Ελλάδα, σύψυχη, στο πόδι. Γιόρταζε, ύστερ' από τη σκλαβιά, την πρώτη εθνική της γιορτή. Είκοσι πέντε του Μάρτη. Είχε κατέβει η Ελευτερία για να κρατήσει η ίδια τη σημαία, κ' είχε προστρέξει και η Δόξα για να παρασταθούνε της Αθήνας-Μάνας την ώρα που, στολισμένη από ένα λαό, πορευότανε να προσκυνήσει για πρώτη φορά την ασπίδα που ήτανε ξαπλωμένος ο νεκρός της γιος...

Οι νεκροί είχαν ακόμη να κάνουνε με τη ζωή, περπατούσανε ανάμεσα στους ζωντανούς, κ' είχανε πρώτη γνώμη για την πορεία της Πολιτείας...

Κ' οι πέτρες ακόμη, μιλούσαν κι αυτές! Ήτανε μια μικρή πετρούλα στις πολιτείας το έμπα, που είχε πεταχτεί από χέρι παιδιού στο κούτελο του πρώτου κατακτητή, που δρασκελίσε το κατώφλι της Αθηνάς. Και η πέτρα θυμότανε ακόμη πως εκείνο το παιδί της έταξε πως αν βρει το στόχο, να την κάνει ακωνάρι σε Μνημεία και σε Ηρώα, στην αλωνίστρα της Ελευτερίας! Κάθε πετρούλα του δρόμου σου ψιθύριζε να προσέχεις μην τη μετατοπίσεις μ' αδέξιο βάδισμα, γιατί καθότανε εκεί για σημαδούρα μιας δόξας, μιας παλικαριάς: – «Εδώ έπεσε πολεμώντας ο Α.Λ.!...» Τέτοιος [sic] ειδοποιήσεις άκουγες από το κάθε λιθάρι, μιας και η Πολιτεία δεν είχε προλάβει ακόμη ν' ανοίξει τεφτέρι επίσημο και να καταγράψει τις δόξες και τους ήρωές της. (σσ. 83-84)

Ολόκληρη Αθήνα είναι ένας τόπος όπου η ιστορική μνήμη είναι παντού παρούσα. Όλα φαντάζουν στον αφηγητή μεγαλοπρεπή και σημαντικά σαν να θέλουν να κρύψουν την ιστορική αλήθεια της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Η ελληνική εξουσία είναι σαν να χρησιμοποιεί την ιστορία για να παρουσιάσει μια ωραιοποιημένη εικόνα της Ελλάδας,

τους εξουσία Βλ. ενδεικτικά και στο *Ησιόδου Θεογονία*, αρχαίο κείμενο – εισαγωγή – μετάφραση Σταύρος και Άγγελος Βλάχος, Παπαδήμας, Αθήνα, 2000, σ. 72, στ. 383-385. Η αναφορά των δύο κοσμογονικών εννοιών στο μυθιστόρημα του Κορνάρου προετοιμάζουν για την κατάσταση στο νησί της Μακρονήσου που θα εκτεθεί αργότερα.

σαν να θέλει να επουλώσει τα τραύματα που άφησαν η ναζιστική κατοχή και ο Εμφύλιος.

Ξαφνικά ένας νεαρός άνδρας, που έπασχε από κάποια νευρική πάθηση αρχίζει και τρέχει τρέμοντας. Κάποιος από αυτούς που βρίσκονται κοντά αναγνωρίζει πως είναι κάποιος πολιτικός κρατούμενος που επέστρεψε από τη Μακρόνησο⁷³. Οι αλλαγές στη συμπεριφορά του είναι ορατές και οφείλονται στα βασανιστήρια και στις κακουχίες που του επιβλήθηκαν εκεί⁷⁴. Το σαλεμένο μυαλό του νέου άνδρα εκφράζει το σωματικό και ψυχολογικό τραύμα της βίας, το οποίο προσπαθεί να απωθήσει στο ασυνείδητο. Δεν το κατορθώνει όμως, γιατί η μνήμη του παραμένει μόνιμα παγιδευμένη στον τόπο εκείνο και δεν μπορεί να ξεφύγει από εκεί. Οι παραισθήσεις που νιώθει παραπέμπουν σε κάποια από τα βασανιστήριά του, όπως το τράβηγμα των δοντιών. Η βία που ασκήθηκε στον άνθρωπο αυτόν ήταν ισχυρή. Λόγω των σοβαρών νευρικών και νοητικών βλαβών που υπέστη, θεωρήθηκε *ακίντυνος*, καθώς δεν θα μπορούσε να συμμετέχει πια σε αριστερές δράσεις.

Ένας νέος άντρας στεκότανε παράμερα και κοίταζε. Το κεφάλι του έτρεμε από κάποια νευρική πάθηση. Κάποιος τον γνώρισε. Βάζει τις φωνές δείχνοντάς τονε:

- «Η Μακρόνησος! Η Μακρόνησος!...»

Απ' όσα ξεκαθαρίστηκαν, μόλις είχε γυρίσει, πραγματικά, από κείνο τον τόπο. Τον ξέρασε η «Αναμορφωτική Σχολή» σαν ανεπίδεχτο. Τον πέταξε η Βία σαν ακίντυνο πια. Άλλο κουσούρι δεν του έμεινε από το τρέμουλο του κεφαλιού. Και κάτι ακόμη: Μια-δυο φορές τη βδομάδα είχε κρίση. Νόμιζε πως τα δόντια του ξεκολλούσανε και πέφτανε μόνα τους ξαφνικά. Και τόσο γρήγορα που αν δεν προλάβαινε να κλείσει το στόμα με τις δυο του παλάμες, δεν θ' απομένανε μήτε οι μασέλλες... (σ. 88)

Η φωνή του άνδρα φέρνει ξαφνικά τη Μακρόνησο στο προσκήνιο με τρόπο απροσδόκητο. Το τοπίο της Μακρονήσου κυριαρχεί στην ανθρώπινη ψυχή ως παθογένεια που αντλεί από τον φόβο του για τον αρχιβασανιστή της Μακρονήσου Σούλη⁷⁵. Το φάντασμα της Μακρονήσου ως τόπου εξαίρεσης (Agamben) εισέρχεται

⁷³ Το στρατόπεδο συγκέντρωσης της Μακρονήσου ξεκίνησε να λειτουργεί από το 1947 ως χώρος εξορίας των αριστερών και κομμουνιστών πολιτών που θεωρούνταν από το τότε μετακατοχικό συντηρητικό κράτος ανθέλληνες και επικίνδυνοι για την πρόοδο και την ανάπτυξη του ελληνικού έθνους. Βασικός στόχος ήταν η σωματική, ηθική και ψυχολογική κόπωση των εξορίστων με στόχο να υπογράψουν την περίφημη δήλωση μετανοίας, μέσω των πολλών σκληρών βασανιστηρίων. Βλ. Γιώργης Πικρός, *Το χρονικό της Μακρονήσου*, Αθήνα 1975.

⁷⁴ Θέμος Κορνάρος, «Αποικία ψυχοπαθών Μακρονήσου. Θεραπευτήριο τρελών ο τόπος ομαδικής παραγωγής των; Οι επιστήμονες και ο λαός πρέπει να ματαιώσουν το σχέδιο», εφ. *Αυγή*, 23 Οκτωβρίου 1954, σ. 2.

⁷⁵ Πρόκειται για τον Θωμά Σούλη, έναν από τους χειρότερους αρχιβασανιστές της Μακρονήσου, όπως αναφέρεται στο Αρχείο της ΕΔΑ-Ψηφιακό μουσείο Μακρονήσου: <https://www.makronissos.org/?s=%CE%A3%CE%BF%CF%8D%CE%BB%CE%B7%CF%82+%CE%98%CF%89%CE%BC%CE%>

στον κόσμο της κανονικότητας με τη μορφή νευρικής κρίσης του πρώην εξορίστου μετά την επάνοδό του.

Η τελευταία σκηνή από την Αθήνα αντλείται από το κέντρο της. Ο αφηγητής βλέπει την αλλαγή των συνειδήσεων που επέφερε ο πόλεμος. Οι λέξεις άλλαξαν σημασία και ο νους έχει κλείσει σαν να μη δέχεται να ακούσει τίποτα. Ο κόσμος του κέντρου της πόλης παρουσιάζεται να ζει τη ζωή του, χωρίς να ενδιαφέρεται για το τι συμβαίνει γύρω του.

Πάνω από τα κεφάλια μία ταμπέλα: ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ.

Η παραφροσύνη είχε βαρέσει συναγερμό και η σύγχυση κυβερνούσε την Πολιτεία. Κατάλαβα γρήγορα πόσο μακρύς ήταν ο δρόμος που είχα να κάνω ακόμη, από περάσματα που η τρέλα έκανε έλεγχο στα εισιτήρια και στις ταυτότητες...

Λίγα χιλιόμετρα με χωρίζανε από το σπίτι των ονείρων μου, μα έπρεπε να τα μετρώ και να τα περπατήξω με τρόπους και ρυθμούς καινούριους, αν ήθελα να βρω την πόρτα ανοιχτή και πρόθυμη τη Μάνα να με γνωρίσει.

Οι άνθρωποι είχαν αλλάξει, οι αξίες είχανε μπερδευτεί, οι έννοιες της φιλίας και της συντροφικότητας αδειάσανε. Η έννοια «τιμή» έχασε το πρωτινό της περιεχόμενο και γέμισε με τη σαβούρα και τις φτυσιές της «απάτης». Και η έννοια «Μάνα» έμεινε δίχως τίποτα, και η έννοια «Ελλάδα» γέμισε με πτωμαΐνη και κίτρινο πύο. (σσ. 90-91)

Στο δεύτερο μέρος, η Μακρόνησος κυριαρχεί στην αφήγηση που παρουσιάζει τη μετάβασή του αφηγητή εκεί μαζί με άλλους εξορίστους πολιτικούς κρατουμένους με ένα μικρό πλοiάριο από το λιμάνι του Λαυρίου. Το πέραςμα στο νησί της εξορίας περιγράφεται χωρίς να γίνεται γνωστό πώς και πού συνελήφθη ο αφηγητής, από τη χωροφυλακή ή τον στρατό. Η ηρεμία του για τον τόπο της Μακρόνησου διαφοροποιείται από τη διάχυτη αναστάτωση των υπόλοιπων ανδρών. Οι αναφορές στα βασανιστήρια⁷⁶ ξεκινάνε από νωρίς προετοιμάζοντάς τον για αυτά που θα συναντήσει.

Κάθε τόσο χαλά η μηχανή. Το καΐκι στέκεται, μέσα στα φουσκωμένα ρέματα, σαν άβουλο, παραδομένο πλάσμα. Θυμούμαι τα λόγια του Σταμάτη, σε κάθε τέτοια «ζημιά» της μηχανής. – «...Κάνουνε τάχα πως κάτι έπαθε το μοτόρι. Απέναντι, μισό μίλι απόσταση η Μακρόνησος... Λες: “τι καλά που σταθήκαμε! Έχουμε ακόμη καιρό. Έχουμε τόσον καιρό να το συλλογιστούμε το πράμα. Να κρατούσε λίγο ακόμη το ταξείδι!...” Αισθάνεσαι να παίρνεις ανάσα πιο εύκολα. Λες κι αυτά τα λίγα λεφτά η καθυστέρηση είναι ένας αιώνας. Εκεί που πας να χουζουρέψεις, κάποιιοι μετακινιούνται, τάχα για να βλέπουνε καλύτερα τη θάλασσα, τάχα για να βολευτούνε καλύτερα. Και

AC%CF%82.

⁷⁶ Σχετικά με τα βασανιστήρια των εξορίστων, βλ. Γιώργος Φαρσακίδης, *Μακρόνησος (1949-1950)*, Σκυτάλη, Αθήνα 1999, σσ. 17-23 και 38-49 καθώς επίσης και Αντώνης Ι. Φλούντζης, *Στο κολαστήριο της Μακρόνησου*, Φιλιππότης, Αθήνα 1984, σσ. 17-24.

ξαφνικά βρίσκεσαι στα κύματα με τα παπούτσια, με τα ρούχα και γύρω σου οι άλλοι ουρλιάζουν από το ξαφνικό. (σ. 103)

Ο αφηγητής θεωρεί αρχικά πως δεν θα αντιμετωπίσει δυσκολίες στην επιβίωσή του στο νησί, αλλά τελικά η πραγματικότητα ανατρέπει τις εκτιμήσεις του. Συνώνυμο της Μακρονήσου είναι το βασανιστήριο με το τσουβάλι και τη γάτα που αναφέρεται στο μυθιστόρημα επανειλημμένως. Κάθε φορά με όλο και περισσότερες λεπτομέρειες, σημαδεύει τους εξορίστους για όλη τη ζωή τους, ακόμη και μετά την επάνοδό τους στον κόσμο της «κανονικότητας». Η συλλογική μνήμη του χώρου διαμορφώνεται και εμποτίζεται από αυτές τις πρακτικές της στοχευμένης βίας που οι αλφαμίτες⁷⁷ εφαρμόζουν στους εξορίστους. Η αναφορά και η αποτύπωσή τους είναι ενδεικτική της ανάγκης να γνωστοποιηθούν ευρύτερα και να προβληματίσουν για την πραγματικότητα της Μακρονήσου.

«[...] Καθένας από τους άντρες της Α.Μ. έχει ένα δικό του τρόπο να κάνει τη δουλειά του. Εγώ έχω πάρει όλες τις δηλώσεις μέσα στο τσουβάλι με τη γάτα! Σου το λέω για να 'μαστε ξηγημένοι. Άδικα θα μπεις γδυμνός μέσα σ' ένα τσουβάλι, παρέα με μια γάτα που θα την κοπανάω απ' όξω μ' ένα ματσούκι ως που ν' αγριέψει καλά. Αυτή θα σου πάρει την υπογραφή φιλαράκο! Δόσε την από τώρα, σα φρόνιμος άνθρωπος, να ξεμπερδεύεις κι εσύ κι εγώ. Κατάλαβες;»
- «Κατάλαβα, του λέω, πως με σένα σιχαίνομαι να παλαίψω. Πιο εύκολα θα συνεννοηθώ με μια λυσσασμένη γάτα.»
- «Μεγάλα λόγια... σύντροφε! Κι άλλοι τα είπανε. Έχεις καιρό να το συλλογιστείς το πράμα. Όπου να' ναι αράζουμε. Κάνε κουμάντο. Δικό σου είναι το τομάρι, ό,τι θες το κάνεις...» (σσ. 107-108)

Η αφήγηση συνεχίζεται με τις περιγραφές και άλλων βασανιστηρίων. Είναι τα πρώτα βασανιστήρια που βιώνει ο αφηγητής και οι σύντροφοί του στο νησί. Εντύπωση προκαλεί η εικόνα ενός ηλικιωμένου δασκάλου. Η μορφή του έρχεται για πρώτη φορά στο προσκήνιο με στόχο να παρουσιαστεί η φιγούρα ενός ανθρώπου μορφωμένου με υψηλό αγωνιστικό και ανθρωπιστικό φρόνημα. Ο αφηγητής εξυμνεί τη λεβεντιά του γέρου δασκάλου που βασανίζεται και εξευτελίζεται από τη στυγνή και συντηρητική εξουσία. Η Μακρόνησος εξισώνεται με έναν τόπο όπου δοκιμάζονται με ποικίλους τρόπους το ήθος και η ανθρωπιά.

Αυτό ήτανε το σύνθημα για να πέσουνε απάνω τους οι δέκα αλφαμίτες της συνοδείας, με τα ρόπαλα.

Οι χτύποι των γκλομπς, απάνω στα κόκαλα, μπερδεύονταν με τα ξεφυσήματα των βασανιστών, τ' αγκομαχητά των θυμάτων και τα τσαλαπατήματα των

⁷⁷ Όπως σημειώνει και ο Κορνάρος σε υποσελίδιο σχόλιό του (σ. 107), πρόκειται για ονομασία των στρατιωτικών που εκτελούν χρέη αστυνομίας μονάδος. Το προσωνύμιο το έλαβαν από τα αρχικά γράμματα Α.Μ. που έφεραν στο λευκό πηλίκιο που φορούσαν.

ντενεκέδων. Η Βία πρόλαβε και είδε πως ακόμη μια φορά τινάχτηκε από τα χώματα ο νικητής του χάρου. Τον κυνηγάει αυτόν τον αιώνια ανυπόταχτο να τονε δέσει, μα κάθε προσπάθεια είναι μάταιη. Γι' αυτό, από τη λύσσα της μουγκρίζει η Βία:

- Σηκωθείτε απάνω!

Οι αλφαμίτες προστάζουνε, μ' αφρούς στα χείλη, τρέμοντας, κίτρινοι κι ανυπόμονοι, όχι από μίσος παρά από ξαφνικό τρόμο, κι από απελπισία, για το άγονο έργο τους.

Τέσσερις απομείνανε ξαπλωμένοι κι ακίνητοι στο σημείο εκείνο. Στο τέλος του καψονιού είδαμε τέσσερα φορεία να κινιούνται στην πλαγιά. Ποτέ όμως δε θα μάθει κανένας τι απογίνανε... (σσ. 112-113)

Η Μακρόνησος ως τόπος εξορίας πολιτικών κρατουμένων φαντάζει για τους εξόριστους ως φωτεινός και φλεγόμενος βράχος, όπου πάνω του γράφεται η ιστορία της σύγχρονης αγωνιζόμενης Ελλάδας. Το νησί λαμβάνει υπόσταση μέσα από την τεταμένη αλληλεπίδραση βασανιστών και εξόριστων βασανιζομένων. Ιδιαίτερο είναι το βασανιστήριο με τη γάτα⁷⁸, το οποίο ο αφηγητής δεν το παρουσιάζει με λεπτομέρειες στη διήγηση.

- «Σού 'φερα ένα δωράκι, δάσκαλε! Σήκω απάνω!»

- «...»

- «Μια παρδαλή γατούλα σου 'φερα! Εσύ τις αγαπάς τις γάτες. Θα περάσετε καλά μέσα δω!..» Και δείχνει το τσουβάλι στο γέροντα.

Κοιτάζει σαν τρελός, σαν πανικόβλητος, πότε τον ένα πότε τον άλλο μας, κι επαναλαμβάνει τα ίδια. Κάθε τόσο η ματιά του πέφτει και πίσω από τα κεφάλια μας και μοιάζει παιδιού που δίδει τις πρώτες του εξετάσεις, και από την αγωνία του κοιτάζει το δάσκαλό του όλην ώρα, σα να ρωτά για να πάρει κουράγιο: «Καλά τα λέω;» (σ. 149)

Η περιγραφή της γεωμορφολογίας του νησιού συνεισφέρει στη διαμόρφωση της εικόνας του. Εκτός από τις περιγραφές των πτηνών και των μικρών ποταμών που ρέουν από τα ψηλότερα σημεία κι αναδεικνύουν τις όμορφες πτυχές του, το ξηρό και άνυδρο έδαφος σε συνδυασμό με τους ισχυρούς ανέμους συνθέτουν ένα σκηνικό απαραίτησης από την ανάγκη και τη θέληση για επιβίωση που αποκαλύπτει τη σκληρή καθημερινότητα των εξοριστών. Η εμμονή της αφήγησης σε εικόνες που αντλούνται από τον ταραγμένο φυσικό κόσμο του νησιού απηχούν τον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου που ζει σε αυτές τις δύσκολες συνθήκες.

⁷⁸ Πρόκειται για ένα επίπονο και σκληρό βασανιστήριο κατά το οποίο ο εξόριστος αναγκάζοταν να φορέσει ένα μεγάλο τριχωτό σακί, μέσα στο οποίο οι αλφαμίτες τοποθετούσαν μια συνήθως μεγάλωσωμη, παχουλή και ενήλικη γάτα, τις πιο πολλές φορές αρσενική, ή και θηλυκή που μόλις είχε ολοκληρώσει την περίοδο θηλασμού της. Στη συνέχεια, αφού το σακί δενόταν σφιχτά στην περιοχή της μέσης, κοντά στο στέρνο, ο εξόριστος με την απειλή των μαστιγίων και του όπλου υποχρεωνόταν να βουτήξει στη θάλασσα. Η γάτα, προσπαθώντας να αποφύγει τον πνιγμό της, γρατζουνούσε τα πόδια και ολόκληρο το σώμα του βασανιζομένου, με αποτέλεσμα οι τραυματισμοί να είναι πάντοτε πολύ σοβαροί. Βλ. σχετικά Φλούντζης, *Στο κολαστήριο της Μακρόνησου*, ό.π., σ. 46.

Παρόλο που η ψυχή και ο νους του Μακρονησιωτών εξισώνονται με τον σκληρό τόπο της εξορίας, η αφήγηση επιδιώκει την εξύψωσή τους ως αγωνιστών της Μακρονήσου κι όχι την παρουσίασή τους ως δυστυχισμένων ατόμων, καταβεβλημένων από τη σκληρότητα του τόπου και την απάνθρωπη εφευρετικότητα των βασανιστηρίων. Οι δοκιμασίες του νησιωτικού τοπίου και των αλφαμιτών δεν φαίνεται να τους «αναμορφώνει» επιτυχώς, καθιστώντας τους ώριμους να υπογράψουν δήλωση μετανοίας⁷⁹.

Γι' αυτό δουλεύει το Σχέδιο, μ' επιστημονικό πείσμα και με περίτεχνα τερτίπια, που ποτέ δεν έβαζες στο νου σου πως θα μπορούσε να υπονομεύεται με τέτοιον απάνθρωπο τρόπο ο άνθρωπος από τον άνθρωπο. (σ. 126)

Η ταραχή που προκαλούν τα «τερτίπια» της βίας καθιστά επιτακτική την ανάγκη για διεισδυτικό αναστοχασμό και σκέψη αλώβητη από το βάρος της καταπίεσης όσων επιχειρούν να την υποτάξουν και να τη μεταλλάξουν.

Προτιμάς να μένεις όπως είσαι, ακίνητος, φορτωμένος τον πόνο και τις σκέψεις, σου, και να αισθάνεσαι το λαιμό σου ξερό, σαν παξιμάδι που είν' έτοιμο να θρουλίσει σε ψίχουλα και με την πίεση μονάχα της ανασεμιάς. Κι αυτή η δίψα γίνεται κυρίαρχη, άγρια, σκάβει βουνά και μνήμες, κι οργώνει κάμπους, βρίσκει ποτάμια και πηγές, για να θεριέψει ο θυμός της, για να πυρώσει ο λαιμός, και να καταντήσει η γλώσσα σαν ένα κομμάτι πυρωμένο κεραμίδι. (σ. 126)

Ο δάσκαλος αναδεικνύει τη μικροψυχία της εξουσίας που βασανίζει αντιτιθέμενος στην εικόνα των βασανιστών που βρίζουν και ασχημονούν σε βάρος της ανθρώπινης ψυχής και του σώματος.

Βασικό μέρος της αλληγορίας που καθορίζει την αφήγηση του μυθιστορήματος αποτελεί η παρομοίωση των πεδινών σημείων του νησιού με ένα μεγάλο κοπάδι πρόβατα σε αντιδιαστολή προς τις άγριες χαράδρες της Μακρονήσου. Πρόβατα είναι οι εξόριστοι αγωνιστές τόσο με την έννοια ότι, ως άνθρωποι, έχουν αγνό και καθαρό χαρακτήρα όσο και με την έννοια πως έχουν βρεθεί στη Μακρόνησο σαν πρόβατα επί σφαγή.

Για τους σκοπούς της κοινωνικής και πολιτικής αναμόρφωσης, οι κρατικοί εξουσία θέσπισε να διοργανώνονται πνευματικές εκδηλώσεις, να απαγγέλλονται ποιήματα, να αξιοποιούνται γνωστοί συγγραφείς και ποιητές. Όλα αυτά είχαν ως

⁷⁹ Όσα συμβαίνουν στον τόπο της Μακρονήσου αποτελούν μια συνθήκη που δεν είναι αποδεκτή σε κοινωνικό και ηθικό επίπεδο. Δεν είναι, δηλαδή, φυσιολογικό να εξορίζονται και να καταπιέζονται άνθρωποι για οποιοδήποτε αιτία ή λόγο.

στόχο την καλλιέργεια μιας ακραίας εθνικιστικής ρητορικής με στόχο την «πολιτική» και «εθνική» κατήχηση και διαπαιδαγώγηση των εξορίστων. Η δημιουργία ευμενών εντυπώσεων που επιμελώς αποκρύπτουν τα βασανιστήρια, τη «ματωμένη» καθημερινότητα της Μακρονήσου, παρουσιάζεται από τον αφηγητή ως άλλο ένα εύρημα επιβολής και υποταγής. Η λογοτεχνία και η τέχνη επιστρατεύονται με τρόπο που ουσιαστικά διαστρέφει την αξία τους, με κύριο μέλημα όχι την καλλιέργεια της πνευματικής αναζήτησης αλλά την προώθηση μιας πλαστής πραγματικότητας⁸⁰.

Το μεγάφωνο ακούγεται κάτω, από την παραλία, να λέει παράξενα πράγματα, που δεν έχουνε καμιά σχέση με τούτη τη ματωμένη πραγματικότητα. Κάποιος απαγγέλει ποιήματα του Κρυστάλλη! Κι ένας άλλος εξηγά πως «εδώ στην Αναμορφωτική Σχολή του Έθνους, όσους μήνες φοιτήσουμε, πρέπει να συνηθίσουμε να γνωρίζουμε και ν' αγαπάμε τις ομορφιές της Πατρίδας όπως τις τραγουδήσανε οι ποιητές!» Προαναγγέλει πως «αύριο, την ώρα της ηθικής και πνευματικής αγωγής, θα μιλήσουνε για το Μαβίλη και θ' απαγγελθούνε σονέτα του που σήμερα δεν επιτρέπει ο χρόνος γιατί είναι να υποδεχτούν μια δόξα του Ελληνικού Θεάτρου κι έναν μεγάλο συγγραφέα που ήρθανε να τιμήσουνε με την παρουσία τους τα εγκαίνια του Θεάτρου της Σχολής μας [...]» (σσ. 128-129)

Κατά τον αφηγητή του Κορνάρου, αυτή η εξιδανικευμένη εικόνα συντηρεί μια ψευδή εντύπωση για τη Μακρόνησο⁸¹. Ο προβληματισμός που αναπτύσσεται διοχετεύεται στον λόγο του εξορίστου που αναλαμβάνει να μυήσει τον νεοφερμένο στη Μακρόνησο αφηγητή για τα κωμικοτραγικά παράδοξα που λαμβάνουν χώρα στον τόπο εξορίας από τους ορθά φρονούντες ηγέτες.

- «Κατάλαβα από τη ματιά σου. Παραξελεύεσαι, τι σχέση μπορεί νά 'χουνε όλ' αυτά, με κείνο που έζησες όλη την ημέρα. Τι γυρεύει η ποίηση στην κόλαση. Τι γυρεύουνε οι καλλιτέχνες. Λοιπόν, καλεσμένους τους έχουνε για δείπνο. Θα τους υποδεχτούνε οι χιλιάδες δυστυχισμένοι που μένουνε στην κατασκήνωση της παραλίας. Δεν πρέπει να πάρουνε είδηση για το όργιο που γίνεται πάνω σε τούτο το βράχο. Φεύγοντας, είναι ανάγκη να πάνε να γράψουνε για τη μεγάλη προσπάθεια που γίνεται στην Ελλάδα για την καλλιέργεια και αυτών ακόμη των κρατουμένων. Η Σχολή της «αναμόρφωσης» έχει βγάλει άσκημο όνομα στο εξωτερικό. Και πρέπει να μιλήσουνε τούτοι που έρχονται σήμερα, και οι άλλοι που θά 'ρθουμε αύριο, για ένα νησί του Αιγαίου ειδυλλιακό, γαλήνιο, που ο αέρας είναι φορτωμένος ποίηση, και στις πλαγές και στα ρουμάνια του παίζουνε φλογέρα οι αρχαίοι Θεοί, κι από την αρμονία που ξεχειλά η ατμόσφαιρα, δε μένουνε ασυγκίνητα μήτε τα ζώα!... [...]» (σσ. 129-130)

⁸⁰ Βλ. σχετικά Γ. Πικρός, *ό.π.*, σσ. 110-115.

⁸¹ Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το “Μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου”, 1947-1950» [στο:] *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης* (Αίθουσα Τελετών Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, 6-7 Μαρτίου 1998), Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σσ. 115-145.

« [...] Κι όλη αυτή η σκηνοθεσία, για να μπλοκάρουνε την ψυχή των καλλιτεχνών που, με τη σειρά και με την τέχνη τους, ξέγνοιαστοι, θα μπλοκάρουνε την ψυχή του κόσμου!...» (σ. 131)

Η σκηνή του γλεντιού των στρατιωτικών και των πολιτικών εκπροσώπων του κράτους περιγράφεται με καυστικό και ειρωνικό ύφος. Η μυθοπλασία, αποτυπώνοντας παραστατικά τον πολιτικό προβληματισμό του Κορνάρου, περιγράφει και άλλες κορυφαίες στιγμές από την παρωδία των συγκεκριμένων εορτασμών που συγκαλύπτουν την αλήθεια. Η διαστρέβλωση εντείνεται και κορυφώνεται στο θέατρο της Μακρονήσου⁸².

Το megάφωνο πληροφορεί: «...Αυτή τη στιγμή οι εκλεκτοί επισκέπτες αποθεώνονται από τα πλήθη. Φέρονται πάνω σε δάση από χέρια. Έτσι τιμά ο Λαός τους διαλεχτούς εργάτες της τέχνης!.. Οι καλλιτέχνες μας συγκινημένοι δακρύζουνε... Οι καλλιτέχνες μας προ του μικροφώνου!.. Θα εκφράσουνε τις πρώτες εντυπώσεις τους από τη Σχολή!...»

Αυτές οι πρώτες, βιαστικές, εντυπώσεις! Πόσες τίμιες συνειδήσεις δεν αιχμαλωτίσανε, για να θρονιαστεί έτσι μέσα τους το πείσμα το ίδιο να νομοθετηθεί και να βεβαιώνει πως «...Στη Μακρόνησο συντελείται κάτι πιο μεγάλο και πιο ωραίο από τον αρχαίο Παρθενώνα!.. Στούτο το νησί του Αιγαίου, θα διακηρύξουμε σ' όλη την ανθρωπότητα πως γίνεται το θαύμα του εξανθρωπισμού που δεν μπόρεσε μέχρι σήμερα ο πολιτισμός με τις επιστήμες και τις τέχνες του...» (σσ. 131-132)

Το δεύτερο μέρος τελειώνει με μια άγρια σκηνή βασανισμού ενός συντρόφου και την ψεύτικη εξέταση και διάγνωση του γιατρού της Μακρονήσου. Οι διορισμένοι γιατροί του νησιού προσπαθούν να εξαπατήσουν τους εξορίστους, γράφοντας ψευδείς γνωματεύσεις πως είναι υγιείς. Με ειρωνικό τρόπο σκιαγραφείται άλλη μια πτυχή του νησιού με στόχο να αναδειχθεί πως οι βασανιστές επιχειρούν να πλάσουν τις δικές τους εικόνες και να τις διαχύσουν στην παραπληροφορημένη ελληνική κοινωνία.

Στον τόπο μας απάνω περπατά η Βία και σπέρνει την τρέλα. Μεταποιεί τον άνθρωπο σε χτήνος. Πρόγραμμα ξένο, σχεδιασμένο «εν ψυχρώ» στη βουλή των Λόρδων, στα μπουντρούμια του Χίμλερ, στα πόδια του αγάλματος της Ελευθερίας της Νέας Υόρκης...

Γιατί οι Έλληνες *«πρέπει να γίνουνε μικρόψυχοι ως οι λαοί του Ινδοσταν, διά να είναι ολιγώτερον επικίνδunami!»*

Έτσι προγραμματίζει την εξωτερική του πολιτική έναντι της πατρίδας μας ο Λοντόντερου⁸³ στα 1866, σαν υπουργός των Εξωτερικών. Κι από τότε, άλλο δε γίνεται, σε καιρούς ειρήνης και ώρες πολέμου, από την εφαρμογή αυτού του σχεδίου σε φάσεις ποικίλες... (σ. 189)

⁸² Βλ. Κώστας Βραδέλης, *Μακρόνησος. Το νησί των μαρτυριών πίσω από το «γαλανόλευκο» παραπέτασμα*, Παρατηρητής της Θράκης, Κομοτηνή 2018, σσ. 38-77.

⁸³ Υπουργός εξωτερικών της Αγγλίας κατά τα μέσα του 19ου αιώνα.

Ο τόπος της Μακρονήσου έχει μετατραπεί σε ένα εργαστήριο ψυχολογικής πίεσης για τον αφηγητή και τους άλλους εξορίστους που ζουν τη βία αυτής της επίγειας κόλασης στο έπακρο. Στον ορμητικό λόγο του εξορίστου αφηγητή που βρίσκεται σε κρίση, η πραγματικότητα της Μακρονήσου συνδέεται, μέσω του θρύλου για το στοιχείο του ποταμού Αχελώου, με την αλληγορία του εισαγωγικού κεφαλαίου. Έτσι, με ιδιότυπο τρόπο εγγράφεται στη διαχρονία της ελληνικής ιστορίας, κρατώντας το επίκαιρο των γεγονότων στη σημερινή εποχή.

Και υποσχότανε το Στοιχίο του ποταμού, να πει στη γενιά που θα το λευτέρωνε το μυστικό πώς να συνεννοηθεί με τ' άλλα Στοιχιά της σκλάβας γης. Για να πάρει πίσω τα κλεμμένα λιβάδια της Κωπαΐδας, τη χώρα της Πτολεμαΐδας, τη γη της Αττικής, τον εναέριο και υπόγειο χώρο της Αθήνας, που τα τσαλαπατούνε δυνάστες άσπλαχνοι, ξένοι, πιπιλίζοντας των γενεών το αίμα κι ελπίζοντας να σβήσουνε σιγά-σιγά την Ιστορία που είναι γραμμένη σε χόματα, βράχια, καρδιές, κι ως την άμμο των βυθών της θάλασσας. Κ' η θάλασσα θα κάνει χόγλο, το κύμα θα σηκωθεί ως τα ουράνια. Κι από κείνες τις υγρές κορφές θα διαλαλήσει το Στοιχίο της Ελληνικής θάλασσας πως έπνιξε κάτω από τα κύματα της εκδίκησης του κουρσάρους κι αλήτες του πελάου που ήρθανε πριν από καιρούς να καταλύσουνε την Ελλάδα και τον Έλληνα. Και θα καλεί τα Στοιχιά της Στεριάς να κάμουν το ίδιο και να τσακίσουνε την πλάκα που γράφεται ο απάνθρωπος νόμος, σε ξένη γλώσσα:

«*Ο Ελληνικός λαός πρέπει να γίνει μικρόψυχος σαν τους λαούς του Ινδοσταν!...*»⁸⁴ (σσ. 223-224)

Η παράθεση της ιστορίας του Μπαταριά⁸⁵ και της παράδοσης που δημιουργήθηκε γύρω από το πρόσωπό του στοχεύει στην ένωση του παρόντος με το

⁸⁴ Σύμφωνα με τον ερευνητή Νίκο Σαραντάκο σε ανάρτησή του με τίτλο «Και πάλι για τη δήλωση Κίσινγκερ» στις 22 Μαρτίου 2010 στην ιστοσελίδα του (<https://sarantakos.wordpress.com/2010/03/22/kisinger2/>), πρόκειται για παράφραση της πρότασης που λέγεται ότι εκφώνησε ο Κάστληρ ως υπουργός εξωτερικών της Αγγλίας στη βουλή των Κοινοτήτων την περίοδο 1812-1822. Σύμφωνα πάντοτε με τον Σαραντάκο, τη φράση αναφέρει και ο Αμερικανός φιλέλληνας Τσαρλς Τάκερμαν, που διετέλεσε πρέσβης στην Ελλάδα, στο βιβλίο του *Οι Έλληνες της σήμερον* (1866) ως ρήση του Λοντόντερου, υπουργού εξωτερικών της Αγγλίας: «Μετά την ναυμαχίαν του Ναυαρίνου, ο Γουέλινγκτον, ο ημίθεος των Άγγλων, ο αποκαλέσας την νίκην ταύτην 'ατυχές συμβάν', εφρόνει ότι 'η Ελλάς έπρεπε να εξαρτάται καθ' ολοκληρίαν από την Τουρκίαν'. Την ιδέαν ταύτην υπεστήριζεν και ο λόρδος Londonderry, όστις επεθύμει να καταστή η Ελλάς 'όσον οίον τε ήττον επικίνδυνος, ο δε λαός της μικρόψυχος ως τα έθνη του Ινδοσταν'» (ελλην. μτφ. του Αντ. Ζυγομαλά, 1877, σ. 110). Αργότερα, όπως επισημαίνει ο Σαραντάκος, ο Γ. Φιλάρετος, ιδρυτής της εφημερίδας *Ριζοσπάστης*, την αξιοποιεί στο βιβλίο του *Ξενοκρατία και βασιλεία εν Ελλάδι 1821-1897* (σ. 16) και στη συνέχεια χρησιμοποιείται από αντιμοναρχικούς και, κυρίως, από αριστερούς και κομμουνιστές που πιθανώς να είχαν μελετήσει το βιβλίο του Φιλάρετου. Στο μυθιστόρημά του, ο Κορνάρος την παραθέτει σε εισαγωγικά για να αναδείξει τη συνάφειά της με την αναμόρφωση-διαμόρφωση φοβισμένων ανθρώπων στη Μακρονήσο ως αποτέλεσμα της βίας που ασκούσε σε βάρος των εξορίστων η κρατική εξουσία.

⁸⁵ Ο Θανάσης Μπαταριάς ήταν σημαντικός οργανοπαίχτης και τραγουδιστής του δημοτικού τραγουδιού. Καταγόταν πιθανότατα από χωριό της Αιτωλοακαρνανίας, ενώ από τα τριανταπέντε του καλλιέργησε το δημοτικό τραγούδι στο Μεσολόγγι. Πέθανε σε μεγάλη ηλικία το 1917. Πριν από τον Θ. Κορνάρο και άλλοι λογοτέχνες ανανεώνουν στα ποιήματά τους την παράδοση του Μπαταριά. Αρχικά, ο Κωστής Παλαμάς στο ποίημα «Του βιολιτζή του Μπαταριά το εγκώμιο» από την συλλογή του *Οι καημοί της λιμνοθάλασσας* (1912), ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει και το ποίημα του Μιλτιάδη Μαλακάση «Ο Μπαταριάς» (1920). Βλ. <http://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/>

λαϊκό παρελθόν και την παράδοση. Ο Μπαταριάς παρουσιάζεται από τον αφηγητή να απολογείται στην ιστορία, όπως κάθε απλός άνθρωπος που αγωνίζεται για την αξιοπρέπειά του. Το κλέφτικο τραγούδι που τραγουδά ο δάσκαλος Καψάλης βοηθά την ψυχή και τον νου να ενωθούν με το παρελθόν και να το εντάξουν μέσω της συλλογικής μνήμης στο παρόν.

Το τρίτο μέρος λειτουργεί ως τελική αποτίμηση του τόπου της Μακρονήσου, που εκφράζεται μέσα από την Μάνα, την Ανθή Καψάλη που ενσαρκώνει τη Μητέρα Ελλάδα στον αγώνα της να διασώσει τον εαυτό της από τη φωτιά της καταστροφής⁸⁶. Η σκέψη βαραίνει καθώς δεν μπορεί να αποδεχτεί τη μοιρολατρία και την ηττοπάθεια της εποχής της. Περιπλανιέται στους δρόμους για να βοηθήσει τους αγωνιζόμενους Έλληνες να μάθουν την αλήθεια. Το μυθιστόρημα μετατρέπεται, κατά κάποιον τρόπο, σε ντοκουμέντο που διατηρεί και συντηρεί την ιστορική μνήμη της Μακρονήσου ως τόπου μαρτυρίου.

Οι λέξεις «αγάπη», «σπλαχνιά» και «αλληλεγγύη» αναδεικνύουν το πάθος να ειπωθούν τα πράγματα με το όνομά τους, ακόμη και αν έτσι παρεισφρέει συχνά στην αφήγηση το στοιχείο της υπερβολής. Παρ' όλα αυτά, το νόημα των γεγονότων καλύπτεται από τον παιγνιώδη στοχασμό του αφηγητή που περιγράφει τα γεγονότα από την πλευρά του λαϊκού ανθρώπου. Έτσι, αναλύονται με απτό τρόπο εξυπηρετώντας σε μεγάλο βαθμό τη συλλογική μνήμη των πολλών σε σχέση με τον τόπο της Μακρονήσου. Αυτή με τη σειρά της αναδεικνύει το ιστορικό τοπίο ως μια διαρκή πραγματικότητα που ακολουθεί τους αγωνιστές και τους εξόριστους, τους ανθρώπους που εναντιώθηκαν στη βία⁸⁷ και την κόλαση της Μακρονήσου.

Λίγο πριν από το τέλος της αφήγησης, ο αφηγητής επανέρχεται με έναν πιο κατασταλαγμένο και νηφάλιο κοινωνικό προβληματισμό:

Κάναμε μια βιαστική διαδρομή στα μέρη που πέρασε και στα γεγονότα που έχουνε σχέση με το νου και με την καρδιά της. Η λεπτομέρεια δε βρέθηκε. Πρέπει να ψάξουμε κάπου αλλού.

Είν' ανάγκη να φύγουμε, το γρηγορότερο, από την καταραμένη Γη. Κάποιαν άλλην ώρα θα γυρίσουμε, με την πρόθεση να δώσουμε ένα άλλο βιβλίο για τούτη τη μαύρη πέτρα του Αιγαίου. Και αυτό το βιβλίο θα έχει τίτλο: «Προμηθεϊκή Γη».

tools/concordance/browse.html?cnd_id=7&text_id=1508 και <https://www.sansimera.gr/anthology/347>

⁸⁶ Δημήτρης Ραντόπουλος, «Θέμου Κορνάρου: "Στάχτες και φοίνικες"», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τόμ. Η', έτ. Δ', τχ. 43, 7/1957, σσ. 66-68.

⁸⁷ Παρότι το σώμα και η ψυχή δοκιμάζονται, σηκώνουν το ανάστημά τους απέναντι στις δυνάμεις της Βίας και του Κράτους που τα πολεμούν, όπως στωικά υπομένει ο Προμηθέας, στην τραγωδία του Αισχύλου *Προμηθέας Δεσμώτης*, το βασανιστήριο στο οποίο τον υποβάλλουν οι δυνάμεις της Βίας και του Κράτους για την τόλμη του να προσφέρει στην ανθρωπότητα.

Μα τώρα είν' ανάγκη να φύγουμε. Να βρεθεί μια πόρτα και να βγούμε.
Έξοδος δεν υπάρχει! Τη Μακρόνησο θα την κουβαλάμε πάντα μέσα μας.
Δε γυρεύω, λοιπόν, πόρτα πραγματική για να βγω από δω. Ζητώ κείνο που
λέμε αυταπάτη. (σσ. 229-230)

Το μυθιστόρημα τελειώνει με την εκτέλεση των αγωνιστών και τον «ανανήψαντα», εθνικιστή πια, Φώτη να δίνει το παράγγελμα και τις διαταγές στους πρώην συντρόφους του, κατάλληλα αναμορφωμένος από τη Βία και το Κράτος.

Παρά τις στομφώδεις αλληγορίες και την ορμή που τον διακρίνει στην κοινωνική του κριτική, ο Κορνάρος στο μυθιστόρημα *Στάχτες και φοίνικες* πετυχαίνει να καταστήσει τη Μακρόνησο τόπο μνήμης.⁸⁸ Με οδηγούς στο δύσκολο έργο του τη Μάνα και τον γέρο Καψάλη, ο λαός καλείται να μάθει την ιστορία του τόπου του και να την κουβαλά πάντοτε μέσα του. Αν και το έργο δεν είναι ιστορικό αλλά λογοτεχνικό, έχει την δύναμη να περάσει στον αναγνώστη τη βαναυσότητα και τις κακουχίες των εξορίστων της Μακρονήσου, ενισχύοντας την ανάγκη του ανθρώπου να μάθει και να προβληματιστεί.

⁸⁸ Η πρόθεση του να επανέλθει με νέο βιβλίο ενισχύει την εντύπωση πως η προσπάθεια διάσωσης της ιστορικής μνήμης για τον ίδιο αποτελεί διαρκή μέριμνα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η γραφή του Θέμου Κορνάρου, όπως προκύπτει από την εξέταση των τριών έργων του που επιχειρήθηκε στην παρούσα διπλωματική εργασία, διέπεται από παραστατικότητα, αγωνιστικότητα και αναστοχαστικότητα. Στο πεζογράφημα *Σπιναλόγκα*, στο οποίο καταγράφονται στιγμές από τη ζωή των ασθενών της νόσου Χάνσεν στο λεπροκομείο της Σπιναλόγκας, δίνεται έμφαση στη διαφοροποίηση του κόσμου των λεπρών που συνιστούν την εξαίρεση από τον κόσμο των υγιών στο νησί της Κρήτης που συνιστούν την κανονικότητα. Μεγαλύτερη βαρύτητα δίνεται στην περιγραφή των άθλιων συνθηκών διαβίωσης των ασθενών της Σπιναλόγκας και τους ιδιότυπους τρόπους που εφευρίσκουν οι λεπροί για να παρατείνουν την υπό προθεσμία επιβίωσή τους. Η λογοτεχνική απόδοση περιστατικών από την καθημερινότητα των τροφίμων του λεπροκομείου δίνει το περιθώριο στον Κορνάρο για τη διατύπωση ενός δυναμικού κοινωνικού προβληματισμού.

Στο χρονικό *Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου*, ο τρόπος με τον οποίο καταγράφονται τα γεγονότα και η δράση των κρατούμενων αγωνιστών καθιστά το μυθιστόρημα ορόσημο του στρατοπέδου ως τόπου μνήμης και ιστορίας, άρρηκτα συνδεδεμένου με την εκτέλεση των διακοσίων στην Καισαριανή. Παράλληλα, η νηφάλια έκθεση της ναζιστικής βαρβαρότητας προσδίδει μεγαλύτερη διεισδυτικότητα στον κοινωνικό προβληματισμό του Κορνάρου, ενδεικτική μιας ωριμότερης προσέγγισης σε σχέση με τη *Σπιναλόγκα*.

Τέλος, το μυθιστόρημα *Στάχτες και Φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* δίνει με λογοτεχνικό τρόπο σημαντικές πτυχές της ζωής των αριστερών εξόριστων στο νησί της Μακρονήσου. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην αλληγορία που ο Κορνάρος αναπτύσσει σε σχέση με τη μυθιστορηματική οικογένεια της μάνας Καψάλη και των γιών της. Παράλληλα, η επανειλημμένη αξιοποίηση διαλογικών μέρων, πέρα από αμεσότητα που προσδίδει στο μυθιστόρημα, συμβάλλει στην ποιητική ανάδειξη της συλλογικότητας και της αλληλεγγύης. Μέσω της αφήγησης, η Μακρόνησος περνά στη συλλογική μνήμη και εξυψώνεται στη συνείδηση του λαού σε ορόσημο αγώνα και θυσίας που υπερβαίνει τα όρια του ατομικού.

Αλλού άμεσα κι αλλού έμμεσα και στα τρία πεζογραφήματα αναδεικνύεται η μαρξιστική προσέγγιση της ιστορίας από τον Θέμο Κορνάρο. Ξεπερνά, όμως, τη στενή

αντίληψη περί ιδεολογικής συμμόρφωσης σε μια θεωρητική κατασκευή. Η Ελλάδα του Θέμου Κορνάρου είναι η γη όπου ο άνθρωπος αγωνίζεται να διαφυλάξει την υπόσταση και την ανθρωπιά του. Οι αγώνες του ελληνικού λαού είναι για τον Κορνάρο η ψυχή και το βασικό θεμέλιο της ελληνικής ιστορίας. Ο λαός, ο άνθρωπος του χθες και του σήμερα είναι αυτός που γράφει την ιστορία του. Με τις ενέργειες και τις πράξεις του καθορίζει αν θα ευημερήσει ή αν θα ζήσει δυστυχημένος μέσα σε συνθήκες όχι μόνο οικονομικής και πνευματικής ανέχειας αλλά και πνευματικής ψυχικής και διανοητικής φτώχειας. Οι διάφορες κακουχίες που πέρασε στο παρελθόν η Ελλάδα βιώνονται από τον Κορνάρο ως αποτέλεσμα της καταρράκωσης και της πτώσης του ανθρώπινου ήθους υπό το δέλεαρ του υλικού πλούτου και της εξουσίας. Με τη δύναμη του νου και της ψυχής, το έργο του προκρίνει το ανθρωπιστικό ιδεώδες αποκτώντας, έτσι, πανανθρώπινες διαστάσεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Έργα του Θέμου Κορνάρου

Κορνάρος Θέμος, «Σπιναλόγκα» [στο:] Θέμος Κορνάρος, *Σπιναλόγκα – Γαλάτεια Καζαντζάκη, Η άρρωστη πολιτεία*, επιλεγόμενα: Μάνος Λουκάκης, Καστανιώτης, Αθήνα 2010, σσ. 7-90 [¹1933: *Σπιναλόγκα ad vitam*, εκδ. Γκωγκώνη, Αθήνα].

————— *Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2017 [¹1945: εκδ. Καραβία, Αθήνα].

————— *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο*, Δίφρος, Αθήνα 1957.

Β. Άρθρα του Θέμου Κορνάρου σε περιοδικά και εφημερίδες

Κορνάρος Θέμος (εργάτης), «Πάνω στα προβλήματα της προλεταριακής τέχνης», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ. 12, 11-12/1932, σσ. 439-440.

Κορνάρος Θέμος, «Αποικία ψυχοπαθών Μακρονήσου. Θεραπευτήριο τρελλών ο τόπος ομαδικής παραγωγής των; Οι επιστήμονες και ο λαός πρέπει να ματαιώσουν το σχέδιο», εφ. *Αυγή*, 23 Οκτωβρίου 1954, σ. 2.

————— «Ναπολέον Σουκατζίδης. Το μεγαλείο ενός αγωνιστή της αντίστασης», εφ. *Αυγή*, 17 Απριλίου 1960, σσ. 1 και 7.

————— «Ναπολέον Σουκατζίδης. Το μεγαλείο ενός αγωνιστή της αντίστασης», εφ. *Αυγή*, 19 Απριλίου 1960, σσ. 1 και 5.

————— «Ναπολέον Σουκατζίδης. Το μεγαλείο ενός αγωνιστή της αντίστασης», εφ. *Αυγή*, 20 Απριλίου 1960, σσ. 1 και 5.

————— «Ναπολέον Σουκατζίδης. Το μεγαλείο ενός αγωνιστή της αντίστασης», εφ. *Αυγή*, 21 Απριλίου 1960, σσ. 1 και 5.

————— «Ναπολέον Σουκατζίδης. Το μεγαλείο ενός αγωνιστή της αντίστασης», εφ. *Αυγή*, 22 Απριλίου 1960, σσ. 1 και 5.

————— «Ναπολέον Σουκατζίδης. Το μεγαλείο ενός αγωνιστή της αντίστασης», εφ. *Αυγή*, 23 Απριλίου 1960, σσ. 1 και 5.

————— «Ναπολέον Σουκατζίδης. Το μεγαλείο ενός αγωνιστή της αντίστασης», εφ. *Αυγή*, 26 Απριλίου 1960, σσ. 1 και 5.

————— «Ναπολέον Σουκατζίδης. Το μεγαλείο ενός αγωνιστή της αντίστασης», εφ. *Αυγή*, 27 Απριλίου 1960, σσ. 1 και 5.

————— «Τα εγκλήματα των Χιτλερικών. Η αιματηρή συνεισφορά του ελληνικού λαού στον αντιφασιστικό αγώνα. Οι εκατοντάδες χιλιάδες εθελοντές της ελευθερίας. Η κατάρρευση και η πρώτη ημέρα της Κατοχής στην Αθήνα», εφ. *Αυγή*, 1 Απριλίου 1962, σσ. 1 και 7.

Κορνάρος Θέμος, Ξεφλούδας Στέλιος, «Οι πνευματικοί μας άνθρωποι. Εμπρός στα μεταπολεμικά προβλήματα», *Ελεύθερα Γράμματα*, τχ. 16, 24 Αυγούστου 1945, σ. 3.

Γ. Αυτοτελείς μελέτες και δοκίμια

Αλειφεροπούλου-Χαλβατζή Μαριάνθη, *Σπιναλόγκα. Βωμός και Ασκληπιείο. Ποιητικό Δοκίμιο*, Gutenberg, Αθήνα 2019.

Αναγνωστόπουλος Νικόλαος Αθ., *Παράνομος τύπος της Κατοχής 1941-1944*, Historia, Αθήνα 2016.

Αντωνάκης Χρήστος Νικ., *Η εθνική αντίσταση του ΕΑΜ - ΕΛΑΣ στον Πάρνωνα 1941-1944*, Αλφειός, Αθήνα 2006.

Agamben Giorgio, *Homo sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφ. Παναγιώτης Τσιαμούρας, επιμ. Γιάννης Σταυρακάκης, Scripta, Αθήνα 2005.

Βερβενιώτη Τασούλα, *Η γυναίκα της αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, εκδ. Κουκκίδα, Αθήνα 2013.

Βόγλης Πολυμέρης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον Εμφύλιο Πόλεμο*, μτφ. Γιάννης Καστανάρας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.

Βραδέλης Κώστας, *Μακρόνησος. Το νησί των μαρτυριών πίσω από το «γαλανόλευκο» παραπέτασμα*, Παρατηρητής της Θράκης, Κομοτηνή 2018.

Γελαδόπουλος Φίλιππος, *Μακρόνησος. Η μεγάλη σφαγή του 1948*, Αλφειός, Αθήνα 1994.

- Foucault Michel, *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφ. Καίτη Χατζηδήμου και Ιουλιέττα Ράλλη, θεώρηση Άλκης Σταύρου, εκδ. Ράππα, Αθήνα, 1989.
- Goffman Erving, *Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, εισαγωγή και μτφ. Δήμητρα Μακρυνιώτη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001.
- Halbwachs Maurice, *Η συλλογική μνήμη*, μτφ. Τίνα Πλυτά, Παπαζήσης, Αθήνα 2013.
- Καστρινάκη Αγγέλα, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Πόλις, Αθήνα 2006.
- Καρκάνης Νίκος Ν., *Οι δοσίλογοι της Κατοχής. Δίκες-παρωδία (Ντοκουμέντα, αποκαλύψεις, μαρτυρίες)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2012.
- Κύρκος Μιχάλης, *Πίσω από τα κάγκελα. Ο διωγμός της Εθνικής Αντίστασης 1947-1950*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1996.
- Λαμπροπούλου Δήμητρα, *Γράφοντας από τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων 1947-1960*, Νεφέλη, Αθήνα 1999.
- Μαντόγλου Άννα, *Κοινωνική μνήμη, κοινωνική λήθη. Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*, Πεδίο, Αθήνα 2010.
- Μπουμπουλίδης Φαίδων, Μπουμπουλίδου Γλυκερία, *Αφηγηματική πεζογραφία (“Διήγημα” και “Μυθιστόρημα”) “μεσοπολεμικών” συγγραφέων*, Ίδρυμα Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 1994.
- Πανουργιά Νένη, *Επικίνδυνοι πολίτες. Ελληνική Αριστερά και η κρατική τρομοκρατία*, μτφ. Νεκτάριος Καλαϊτζής, Καστανιώτης, Αθήνα 2013.
- Πικρός Γιώργης, *Το χρονικό της Μακρονήσου*, Αθήνα 1975.
- Πικρός Πέτρος, *Σπιναλόγκα. Ο τάφος των ζωντανών πτωμάτων*, εκδ. οίκος Αντώνη Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2010.
- Σαββάκης Μάνος, *Οι λεπροί της Σπιναλόγκας. Ιατρική, εγκλεισμός, βιωμένες εμπειρίες (1903-1957)*, Πλέθρον, Αθήνα 2008.
- Σπανδωνίδης Πέτρος, *Η πεζογραφία των νέων 1929-1933*, Θεσσαλονίκη 1934, σσ. 49-51.
- Τσερπές Θεόδωρος Μιχ., *Το άγιο Χαϊδάρι. Ημερολόγιο Κατοχής*, επιμ. Στέφανος Ληναίος, Διογένης, Αθήνα 2007.

- Χάρης Πέτρος, *Σαράντα χρόνια κριτικής ελληνικού πεζού λόγου Α΄*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1981.
- Χρηστάκης Λεωνίδας, *Θέμος Κορνάρος. Συγγραφέας με αγωνιστική παρουσία που τον εξαφάνισαν*, Σπηλιώτης, Αθήνα 2003.
- Φαρσακίδης Γιώργος, *Μακρόνησος (1949-1950)*, Σκυτάλη, Αθήνα 1999.
- Φλούντζης Αντώνης Ι., *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, Φιλιππότης, Αθήνα 1984.
- *Χαϊδάρι: Κάστρο και βωμός της Εθνικής Αντίστασης*, Παπαζήσης, Αθήνα 1986.
- Φωτεινάκης Κώστας, *Χαϊδάρι. Τόπος και άνθρωποι*, Προσανατολισμοί / E-trust, Αθήνα 2007.

Δ. Άρθρα σε περιοδικά και εφημερίδες

- Γλαφυρός Μπάμπης, «Γνώμες πάνω στη λογοτεχνία», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ. 10, 9/1932, σσ. 409-410.
- Δημόπουλος Κώστας, «Ο παραληρηματικός αντικομμουνισμός ως κυρίαρχη (και παρακμιακή) αστική ιδεολογία», *Τετράδια Μαρξισμού*, τχ. 9, άνοιξη 2019, σσ. 253-262.
- Ζεβγάς Ανδρέας [=Χουρμούζιος Αιμίλιος], «Θεμ. Κορνάρου “Σπιναλόγκα (ad vitam)”», *Νέα Επιθεώρηση*, περ. Β΄, τχ. 5, 1933, σ. 125.
- Ζούζουλα Ελένη, «Θέμος Κορνάρος (1907-1970) (Ένας ξεχασμένος των ελληνικών γραμμάτων)», *Αντιτετράδια της εκπαίδευσης*, τχ. 67, φθινόπωρο 2003, σσ. 61-62.
- Καρύδης Νίκος, «Το φιλολογικό 1945», *Ελεύθερα Γράμματα*, τχ. 34, 4 Ιανουαρίου 1946, σσ. 8 και 15.
- Κόκορης Δημήτρης, «Μαρξισμός και νεοελληνική λογοτεχνία: συνοπτικό διάγραμμα», *Τετράδια Μαρξισμού*, τχ. 9, άνοιξη 2019, σσ. 205-215.
- Nora Pierre, “Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire”, *Representations*, no. 26 [Special Issue: “Memory and Counter-Memory”], spring 1989, pp. 7-24.
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Θέμου Κορνάρου: “Στάχτες και φοίνικες”», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τόμ. Η΄, ετ. Δ΄, τχ. 43, 7/1957, σσ. 66-68.

Χατζίνης Γιάννης, «Κριτική για το Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου», *Νέα Εστία*, τόμ. ΛΗ', τχ. 435, 1945, σσ. 664-665.

Ε. Μελέτες σε πρακτικά συνεδρίων και συλλογικούς τόμους

Αργυρίου Αλέξανδρος, «Θέμος Κορνάρος» [στο:] *Η μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1919-1939)*, τόμ. Ε', εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 2008, σσ. 122-134.

Δασκαλά Κέλη, «Η νόσος της λέπρας: από τον Μεσσία-λυτρωτή στον λεπρό αγωνιστή» [στο:] *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα). Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών* (Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010). *Πρακτικά*, επιμ. Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, τόμ. 2, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011, σσ. 235-249.

Μπουρνάζος Στρατής, «Το “Μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου”, 1947-1950» [στο:] *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης* (Αίθουσα Τελετών Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, 6-7 Μαρτίου 1998), Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σσ. 115-145.

Νικολακόπουλος Ηλίας, «Ελεγχόμενη δημοκρατία. Από το τέλος του Εμφυλίου έως τη δικτατορία» [στο:] *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 9, εκδ. «Τα Νέα», Αθήνα 2003, σσ. 9-46.

Σταυρίδης Σταύρος, «Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη» [στο:] Σταύρος Σταυρίδης (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σσ. 13-41.

«Μνήμη και καθημερινότητα της εξαίρεσης. Στρατόπεδο κρατουμένων Γυάρου» [στο:] Σταύρος Σταυρίδης (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σσ. 293-313.